

KNAPP ÉVA

„*Volucris rota, vertitur anni*”

Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez

Ismeretes, hogy Zrínyi Miklós,¹ Listius László² és Esterházy Pál³ költészete számos vonatkozásban érintkezik egymással – annak ellenére, hogy műveltségük, költői invenciójuk és alkotói beállítottságuk nagymértékben eltér egymástól. A jelentős részben Zrínyi költészete által ihletett⁴ két másik költői életmű közül Listiusé korabeli nyomtatott formában áll rendelkezésre. A nyilvánosságra hozatal szándékával készült Listius-versekkel szemben Esterházy költeményei nem nyilvánosságnak szánt, „privát” alkotások, melyek kivétel nélkül kéziratban maradtak fenn, részben füzetekbe másolva,⁵ részben „kötetek”-be rendezve. A két, Esterházy által megkomponált „kötet” (1656, 1670) közül a későbbi gyűjtemény négy tervezett részéből csupán kettő áll a kutatás rendelkezésére, és nincs nyoma annak, hogy a szerző foglalkozott volna a közzététel gondolatával.

Zrínyi, Listius és Esterházy versei – a jelentős mértékben különböző költői invenció és teljesítmény ellenére – egymással összemérhető iskolai alaptudás és imitációs bázis birtokában készültek, közel azonos időszakban, részben eltérő megfontolásból. A három költői életműből három olyan verset választottam ki, melyek szoros kapcsolatát a kutatás korábban már megállapította, de e tény megfogalmazásán nem lépett túl, s nem tekintett a versek által közvetített költői „tudás” mögé. A három vers Zrínyi úgynevezett szerencsedala, Listius szerencseverse és Esterházy évszakverse(i).

Zrínyi Miklós Mehmet Gujlirgi basát és Szkender Alboda béget szórakoztató, szerencséről szóló betétdalának (a török apród éneke, *Obsidionis Szigetianae*, III. ének,

- 1 *Gróf Zrínyi Miklós művei*, kiad. NÉGYESY László, Bp., Franklin Társulat, 1914; ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 1–2, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958; ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, szerk., utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003 (Magyar Remekírók: Új folyam; a továbbiakban: ZÖM).
- 2 LISTIUS László, *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete*, Bécs, Cozmerovius Máthe, 1653; kritikai kiadása: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVII/12), 261–481, 771–794. Vö. még, *Listi munkái = Újabb Nemzeti Könyvtár*, 2(1852–1853)/1, 4. füzet; 3(1854), 1. füzet, 295–303 (Pest, Emich Gusztáv); KOMÁROMY András, *Listi László élete*, Bp., 1887; *Listi László munkái*, életrajzzal bev. KOMÁROMY András, Bp., Franklin Társulat, 1891³; KOVÁTS Antal, *Listius László gróf, a színlelés költője*, Nagykanizsa, Gutenberg Nyomda, 1911. – A tanulmányban Listius nevét az általa a *Magyar Márs* ajánló levele végére jegyzett alakban (Listius) használom.
- 3 A költői életmű kritikai kiadása: RMKT XVII/12, 483–622, 795–804.
- 4 ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, Kosmerovi Máté, 1651.
- 5 Egy négylapos, egy kétlapos és két további füzetben az 1656 körüli időből.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

32–39. versszak)⁶ nincs külön címe; Listius versée *A' szerenchének álhatatlanságáról*,⁷ melyben az évszakokat a 4–58. versszak írja le (13–232. sor); Esterházyé *Az esztendőnek négy részéről való ének*.⁸ Zrínyi török apródjának énekét Listius éppúgy jól ismerhette, mint Esterházy. *Az fülemile énekének magyarázattya* című versében Esterházy⁹ részben módosította, saját mondanivalójának megfelelően átírta és beillesztette Zrínyi betét-dalát.¹⁰

A kritikai szövegkiadás kommentárja szerint Listius *A' szerenchének álhatatlanságáról* című versének megfelelő „szakaszaiból állította össze Esterházy »Az esztendőnek négy részéről való ének«-ét”, illetőleg Esterházy énekének „csaknem valamennyi versszaka Listius »A' szerenchének álhatatlanságáról« című verséből van átvéve”.¹¹ A kritikai kiadás Kanyaró Ferencre hivatkozó megállapításait tovább árnyalja Kanyaró sommás ítélete, mely szerint Esterházy „[...] tanítványa Listinek is [...] mint Zrínyinek”.¹² E tényt Kanyaró – többek között – Listius szerencse- és Esterházy évszakversének egybevetésével támasztotta alá, bemutatta Esterházy Listiustól átvett és ízlésének megfelelően átírt szakaszait, Esterházy versét „modern” értelmezésben plágiumként kezelte. Ugyanakkor nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy „régibb irodalmunkban, melynek termékei nagyrészt fordítások, legjobb esetben átdolgozások, nem is igen tartották vétségnek azt, a mire ma a plágium bélyegét sütjük”.¹³ Kanyaró összegzése szerint sem Listius, sem Esterházy nem „vette komolyan a költészet művelését”, verseik ifjúkori alkotások, és Esterházy versei „sohasem voltak [...] a nagy olvasó közönség elé szánva”.¹⁴ Kanyaró ráirányítja a figyelmet arra is, hogy „Esterházy a kiszemelt strophákat meglehetősen ügyességgel forgatja”, akár Zrínyitől, akár Listiustól származnak.¹⁵ Mindezek ellenére sem Kanyaró, sem a kritikai kiadás apparátusa nem foglalkozott a versek közötti eltérések alaposabb áttekintésével, s fel sem vetődött egy esetleges közös imitációs bázis meglétének és ismeretének a kérdése.

A 17. század közepén keletkezett költői életművek Kanyaróénál árnyaltabb, további megközelítési lehetőségére irányította a figyelmet Pintér Jenő, amikor Listius *Magyar Mársa* kapcsán felvetette – többek között – a „classicusoknak és a szentírásnak” hatását.¹⁶ Megállapítása szerint „Listius idézetei első olvasásra azt a benyomást teszik, hogy írójuknak universalis jártassága van az egész római, sőt némileg a latinra átültetett görög irodalomban”.¹⁷

6 ZÖM, 52.

7 RMKT XVII/12, 460–470, 792–793.

8 *Uo.*, 547–557, 801.

9 *Uo.*, 557–564, 802.

10 Vö. TARNÓC Márton, *Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez (Descriptio fortunae inconstantiae)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1971, 149–155, itt: 154.

11 RMKT XVII/12, 792, 801.

12 KANYARÓ Ferenc, *Zrínyi legújabb epigonja*, EPhK, 17(1893), 15–36, itt: 22.

13 *Uo.*, 26.

14 *Uo.*, 27–28.

15 *Uo.*, 34.

16 PINTÉR Jenő, *Listius László mohácsi veszedelmének forrásai*, ItK, 16(1906), 152–171, 280–291, itt: 285–288.

17 *Uo.*, 286.

Csaknem száz évvel Pintér után Kovács Sándor Iván Listius Zrínyi-követése kapcsán röviden foglalkozott *A' szerencének álhatatlanságáru* című verssel. A költeményt a *Szigeti veszedelem* harmadik énekének 32–39. versszaka által ösztönzött rendhagyó szerencsedalnak tartja, melyet Listius „[...] 360 sorra nyújtott [...]”. A lírai vers véleménye szerint „nem igazi szerencsedal”, mint amilyen a mintája. Zrínyi nyolc strófája ugyanis „négytétéles barokk évszakverssé tágul” azáltal, hogy Listius „meglátja benne az Évszakok-témát, amit aztán a maga szerencse-elmélkedése didaxisához képest [...] munkál meg”. Kovács további gondolatmenete szerint Esterházy *Az esztendőnek négy részéről való énekében* úgy imitálta Listiust, hogy a Zrínyi mintának megfelelően „viszsaállította az évszak-dominanciát” és „négy különálló versre szerelte szét”.¹⁸

Kiinduló kérdésem, hogy Esterházy ezen versében valóban csupán a *Szigeti veszedelem* jelzett versszakai által inspirált Listius-vers egy részletéről (évszakok) és annak további imitációjáról van-e szó, s mi lehetett az az iskolában szerzett poétikai tudás, melynek elemeiből a három versben mindhárman építkeztek?

Tanulmányi évek

A jelentős részben az *Adriai tengernek Syrenaiát* követő Listius-líra és a mindkettőjüket imitáló Esterházy Pál költészetének közös problematikájához tartozik egyrészt az, hogy mindhárman azonos társadalmi állapotú és felekezeti, némileg eltérő életkorú kortársak voltak, akik személyesen ismerték, illetve ismerhették¹⁹ egymást. Másrészt hasonló neveltetésben részesültek, melyhez szorosan hozzátartozott az elméleti és gyakorlati költészettani jártasság. Az ilyen jellegű „alkotói” jártasságot a 17. században a magyarországi arisztokrácia gyermekei elsősorban a megfelelő színvonalú iskolai oktatás révén sajátították el.

Zrínyi tanulmányi éveinek (1628–1635) színhelye a grazi, a nagyszombati, majd 1634-től a bécsi jezsuita gimnázium, később a bécsi jezsuita egyetem volt.²⁰ Listius László neveltetéséről a vele foglalkozó szakirodalom nem közöl megbízható adatokat, a *Magyar Mária* tartalma és hivatkozásai alapján kialakított egybehangzó vélekedés szerint azonban valamely külföldi katolikus egyetemen is tanulhatott. Mindez ideig elkerülte a kutatás figyelmét Listius 1641. november 22-ei beiratkozása a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályába. Nevét néhány hónappal később, 1642. március 23-án bejegyezték a bécsi egyetem *Liber Nationis Hungaricae*jébe is.²¹ 1641-ben a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályát – így föltehetően Listiust is – a magister fokozatú Jacobus Stettinger tanította. Stettinger nevéhez nem kapcsolódik írói életmű, 1637-től

18 Kovács Sándor Iván, *Költő a mohácsi csatán: Listius László (1628–1662)*, Új Dunatáj, 5(2000)/1, 30–33, itt: 32–33.

19 Listius László társadalmi kapcsolatairól nagyon keveset tudunk, elsősorban azért, mert ismeretlen okból nem vállalt közhivatalt és közszereplést. Vö. KOMÁROMY, *i. m.* (2. jegyzet), 12–13.

20 Bécsi egyetemi beiratkozásához l. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltár, 2004, nr. 950 (91).

21 *Uo.*, nr. 1099 (98).

haláláig (1645) folyamatosan Bécsben oktatott. 1642-ben a poéta osztályt vezette, majd 1643-ban retorikát tanított. Az eddig figyelembe nem vett két szűkszavú adatból csupán áttételesen lehet következtetni Listius iskolai előmenetelére, mely elsősorban saját teljesítményétől és nem az oktatási rendtől függött.²² A jezsuita oktatásban a syntaxis és a felsőbb (egyetemi) tanulmányok között további három gradus volt, melyeket – a megfelelő, otthon, magán tanároktól elsajátított tudásszint esetén – Listius „átugorhatott”.

Ebben az időszakban Bécsben tanított két neves jezsuita író: 1632–1653 között Carolus Musart, 1642–1664 között Nicolaus Avancinus.²³ Listius tanítványként őket is személyesen ismerhette. Musart már Zrínyi bécsi tanulmányi éveiben is itt oktatott, őt éppúgy ismerhette Zrínyi, mint Listius.

Esterházy Pál tanulmányi éveinek színhelye – Graz után – a nagyszombati jezsuita kollégium és egyetem volt, minden valószínűség szerint 1647-től.²⁴ 1649-ben syntaxista, s minden valószínűség szerint olvasta az új nagyszombati filozófiai doktorok köszöntésére készített tavaszköszöntő verssorozatot (*Deliciae veris [...]*).²⁵ Később az egyetemen tanult 1651-ben logikát, 1652-ben physicát.²⁶ Az ezekben az években Nagyszombatban oktató, irodalmi életművet is létrehozó tanárok közül érdemes megemlíteni Gabriel Dietenshamer, Franciscus Lanzmar (Lanzmayr), Franciscus Visochani (Viszocsányi) és Sigismundus Mindszenti nevét.²⁷ Esterházy mindannyiukat személyesen ismerhette és hallgathatta.

Zrínyi, Listius és Esterházy tehát egyaránt latin tannyelvű jezsuita intézményekben tanultak. Feltehetően befejezett tanulmányaik után, vagy azokkal egy időben, de mindenképpen még ifjúkorukban fogalmazták meg magyar nyelvű költeményeiket. Zrínyi 31 éves volt, amikor megjelent az *Adriai tengernek Syrenaia* (1651). A feltételezhetően

22 A jezsuita gimnáziumban a gradusok rendje szerint, ha valaki az előírt tananyagot elsajátította, a következő gradusba léphetett, és ott folytathatta tanulmányait. Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, [ed.] G. M. PACHTLER, B. DUHR, I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta edidit Ladislaus LUKÁCS, IV (1573–1580), Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, De studiis et scholiis 6*–16**.

23 Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., III, 1641–1665, Romae, Institutum Historicum S. I., 1990, 24, 49–50, 78–79, 88–89; Uő, Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., II, 1601–1640, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 540, 685, 759.*

24 KNAPP Éva, „Judít képit én viseltem”: Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 162), 10–11.

25 „Comes Paulus Ezterhazi de Galantha, Syntaxista”. [Gabriel Dietenshamer], *Patrona Hungariae in caelos assumpta sub schemate victricis, triumphatricis Judith [...]*, Tyrnaviae, 1649, B_{1r}. A *Deliciae veris [...]* (Tyrnaviae, Typis Academicis per J. Mayr, 1648) c. kiadvány antik költői előzmények ismeretében készült tavaszversei (pl. *Campus industriae, Hortus felicitatis, Fons gloriae, Sylva verae voluptatis*) együtt dicsérik a tavasz jellegzetességeit és a tudományok ismeretét. Az „inconstantissima Fortuna” alakja például megtalálható a tavaszi forrásokat leíró versben. A nyomtatvány feltételezett összeállítója az 1648. évi nagyszombati poétika tanár, Andreas Lingl, ugyanakkor a versek elkészítésében szerepe lehetett a kiadvány promotorának, az egyéb művek szerzőjeként számon tartott Henricus Herdincknek is.

26 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiad., bev., jegyz. ZSOLDOS Attila, Bp., ELTE, 1990, 73, 78.

27 LUKÁCS, *Catalogi*, III, i. m. (23. jegyzet), 161, 168, 213, 242, 272, 300.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

1628-ban született²⁸ Listius 25 évesen adta sajtó alá a *Magyar Mársot* (1653), Esterházy pedig mindössze 21 éves verseinek első kompozícióba rendezésekor (1656). A jezsuita oktatási rendszerben megtanult *ars metrica*, valamint poétikaelmélet és -gyakorlat éppúgy nyomot hagyhatott költeményeiken, mint egyéni tehetségük és invenciójuk, mely magyar nyelvű versek írására ösztönözte őket.

Esterházy több versében, így az év négy évszakát bemutatóban is megörökítette, hogy mintegy magára vállalt feladatként, „Apolló parancsolatjából” írta verseit:

Az esztendőnek négy részéről szollottam,
Az mint parancholtad versekben foglaltam
Apollo, munkámban mint egy megh fárattam,
De paranczoltál, kit el nem mulathattam.²⁹

Az ilyen jellegű megjegyzések feltételezik az egykori költészettani feladatok meglétét, és egyértelműen utalnak azok penzumszerű teljesítésére. Úgy tűnik fel, hogy az iskolai verstémák a tanulmányi évek befejezése után vagy azokkal párhuzamosan továbbra is foglalkoztatták mind Zrínyit, mind Listiust és Esterházyt, mivel ezek a művelt arisztokrácia számára a kor divatos témái voltak Magyarországon is, az antik és a humanista hagyományt követő mitologizáló költészeti megoldásokkal együtt.

Az év- és évszaktéma hagyományozódása az antikvitástól a 17. századig

Az évről, évszakokról készített versek hagyománya valószínűleg egyidős az írásban rögzített irodalommal. A téma az irodalom és a képzőművészet különösen kedvelt tárgyai közé tartozott a 16–17. században. A tudomásom szerint módszeresen eddig számba nem vett, terjedelmes szövegkorpusból a 17. századi magyarországi arisztokrácia által minden valószínűség szerint ismert, iskolában tanult, illetve a számukra viszonylag könnyen hozzáférhető művek kiválasztására törekedtem.

Az egyik legkorábbi, egykorúan közismert és széles körben oktatott évverset Vergiliusnak tulajdonították. Címeként a Vergilius-kiadásokban a *De quatuor temporibus anni*³⁰ kifejezés olvasható, a versre történő hivatkozásokban pedig a „Quattuor anni tempora” vagy a „Quattuor anni tempora egregie describit Ver[gilius] in opusculis”³¹ megjelölés található, ami magyar nyelven megfelel Esterházy Pál 1656 körülre datálható versfüzete címének: *Az Esztendőnek négy részéről ualó Enek*.³² Az 1588-ban Lipcsében megjelent, Georgius Fabricius Chemnicensis által emendált Vergilius-kiadásban azonban – mely kifejezetten tankönyv célzattal jelent meg („lectioni et studio puerili

28 Vö. RMKT XVII/12, 771–772.

29 Uo., 557.

30 *P. Vergilii Maronis Poemata [...]*, Venetiis, [Paganini], 1515, [356] CLXVI.; l. még Francofurti, Feyrabend, 1585; Lipsiae, 1588.

31 Így például Jean TIXIER (Johannes Ravisius Textor), *Officinae epitome*, Lyon, 1560, 143.

32 RMKT XVII/12, 797.

profutura”) – a vers a kétségbenvonhatatlan Vergilius-művek után, a „kétséges” műveket tartalmazó *Poemata* részben kapott helyet *Tetrasticha de quatuor temporibus anni* címmel.³³ A vers az év hónapjainak számával megegyezően tizenkét négysoros strófából áll, mindegyik szakasz egy-egy jellegzetes, az évszakokban megfigyelhető sajátosságot ír le úgy, hogy az adott versszak egyes sorai különböző évszakokra vonatkoznak, mindig a tavasz–nyár–ősz–tél sorrendben.³⁴ A sajátos megformálás miatt ez a vers nem vált az év- és évszakversek gyakori szerkezeti mintájává,³⁵ viszont a benne összefoglalt, évszakokra vonatkozó jellegzetességek folyamatosan hozzátartoztak a téma toposzkészletének kora újkori rétegeihez.

Ovidius *Metamorphoses*ének néhány során (II, 27–30) kívül további műveinek (*Tristium Libri V, Epistulae ex Ponto, Fasti, Remedia amoris*) részletei is évszakversek ihletőivé váltak. E részletek „megismeréséhez” alapvető segítséget nyújtottak a kommentált Ovidius-kiadások. A jezsuita oktatásban elsősorban a rendtárs Jacobus Pontanus Ovidius-kommentárjait használták, melyeket a könnyebb eligazodás érdekében jól használható indexekkel egészítettek ki.³⁶

Horatius ódái alapvetően befolyásolták és ösztönözték a 16–17. századi év- és évszakversek megírását. Mindenekelőtt az *Ad Sestium* (I, 4) és az *Ad Manlium Torquatum* (IV, 7), melyek egyaránt a tél erejét megtörő tavasz képével kezdődnek. A tél hidegének feloldása („Solvitur acris hiems”) és a lány Zephyrus (Favonius) elsősorban Horatius nyomán vált a tavasz bemutatásának elengedhetetlen motívumává. Ezek a képes kifejezések egyaránt jelen vannak Vergiliusnál³⁷ és Ovidiusnál³⁸ is. A „horatiusi” évszak-„átváltozás” folyamatossága („Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas / interitura, simul / pomifer autumnus fruges effuderit, et mox / bruma recurrit iners”, IV, 7, 9–12) szintén az év bemutatásának alapmotívuma;³⁹ nem véletlen, hogy Zrínyi és

33 P. VIRGILII MARONIS *opera indubitata [...] Quibus accesserunt et alia quaedam lectioni et studio puerili profutura [...] Lipsiae, 1588, 562–564. Georgius Fabricius Chemnicensis (1516–1571) életében megjelent Terentius-kiadása: 1548, Vergilius-kiadása: 1551, Horatius-kiadása: 1555.*

34 A bizonytalan szerzőségű vers a 18. századi Burmann-féle *Anthologia Veterum Latinorum epigrammatum et poematum*ban „Scholasticorum XII Poëtarum Descriptio quatuor tempestatum anni”-ként található meg bőséges kommentárral és azzal a megjegyzéssel, hogy a téma Ovidiustól származtatható, a *Metamorphoses*, II, 27-ből. *Anthologia Veterum Latinorum epigrammatum et poematum, Sive Catalecta poetarum Latinorum, in VI. libros digesta [...] cura Petri BURMANNI Secundi, Tom. II, Amstelodami, Ex officina Schovteniana, 1773, Liber V, in quo Miscellanea, 342–348. Vö. Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum, Editionem BURMANNIANAM digessit et auxit Henricus MEYERUS, Tomus II, Lipsiae, G. Fleischer, 1835, 493–503; Anne FRIEDRICH, *Das Symposium der XII Sapientes: Kommentar und Verfasserfrage*, Berlin–New York, W. de Gruyter, 2001 (Texte und Kommentare, 22).*

35 Vergilius évszakokat bemutató rövid évverséneke (*Priaepeia*, I) hatása sem mutatható ki.

36 Iacobi PONTANI [...] in P. Ovidii Nasonis [...] *Tristium, et De Ponto Libros novi commentarii [...] in locos communes redacta, et commentationibus explicata, Cum Indice rerum et verborum copiosissimo*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1610, 906–923.

37 Pl. VERGILIUS, *Georg.*, I, 43.

38 Pl. OVIDIUS, *Tristia*, III, 12, 29.

39 Vö. még BORZSÁK István, *A hónapábrázolások ikonográfiájának kérdéséhez*, *Antik Tanulmányok*, 5(1958), 254–261; RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Horatius és Babits az évszakokról*, *Antik Tanulmányok*, 45(2001), 189–198.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

Listius az állhatatlanságában (inconstantia) állandó (constans) Fortunát egyaránt az évszakok változásával „jellemzte”.

Az antikvitás év- és évszaktoposzai folyamatosan tovább éltek a középkorban, a téma változatlanul eleven maradt. Bár az évszakok leírásának irodalmi eszköztára keveset változott, a felhasználható toposzkészlet bővüléséhez hozzájárult a tudományok (litterae) horizontjának folyamatos kiszélesedése (asztrológia, asztronómia, meteorológia, medicina stb.). Az évről való gondolkodás egyik alapvető szóösszetétele lett a legkülönbélebb műfajokban, eltérő tartalommal használt „De quatuor temporibus anni” kifejezés. Így például a British Library Harleiana kéziratai között található az a 15. századi latin nyelvű kódex (Harley Ms 3353), amely különféle orvosi, alkímiai és matematikai szövegek együttesét tartalmazza. Az ötödik szöveg címe *De quatuor temporibus anni* (ff. 67r–69r), benne az évszakokhoz társított orvosi tanácsok olvashatók.

A 16. századtól egyre divatosabbá váló emblemikus tudásközvetítés is felhasználta az év és az évszakok sajátosságait. Andrea Alciato *Emblematájának* első teljes, 211 emblémát tartalmazó 1550-es kiadásában,⁴⁰ melyet Jeremias Held dolgozott át német nyelvre,⁴¹ az *In quatuor tempora anni* mottójú emblémában a szerző mindössze négy verssorban jellemezte az évszakokat, a tél–tavasz–nyár–ősz sorrendben, négy madár (pinty, gólya, kakukk, fenyőmadár) bemutatásával.⁴² Ez az embléma azonban – Alciato *Emblematájának* közkedveltsége ellenére – nem vált követendő példává, aminek oka egyrészt az évszakok szokatlan sorrendje, másrészt az évszabemutató egyetlen jellegzetességre történt leszűkítése. Nem véletlen, hogy Claudius Minoes az 1621-ben megjelent Alciato-kiadás⁴³ kommentárjában felhívta a figyelmet arra, hogy az évszakokhoz további „szimbólumok” sora tartozik, s ezeket, főbb forrásaikkal együtt (Marcus Terentius Varro, Ovidius, Horatius, Claudianus) módszeresen bemutatta. Ugyanakkor az Alciato által az évszakok jellemzésére felhasznált madártoposz ritkán hiányzik az év-, illetve évszakversekből. Zrínyinél a tavasz jellegzetes madara a fülemüle, Listiusnál az első helyen megverselt fülemülén kívül a tavasz madarai még a daru, a ráró, a kerecsen, a sólyom, az örvös galamb, a gerlice, a károlymadár (karvaly) és a fürj. A tavaszt jellemző madarak említése Esterházynál – Listiushoz képest – „leszűkült” a fülemüle, daru, ráró, kerecsen, sólyom sorozatra.

Az emblematikában is kedvelt, az évszakokkal párhuzamba állított emberi életszakaszok megjelenítésének ugyan nincs nyoma Zrínyi, Listius és Esterházy évszakverseiben, de a Fortunát és az évszakok változását egyaránt jellemző volubilitas (forgás) gondolatát Zrínyi és Listius egyaránt az emblematikából ismert módon, ahhoz hasonlóan használta fel.⁴⁴

40 Andreas ALCIATUS, *Emblemata [...]*, Lugduni, G. Rovilius, 1550, 109.

41 Jeremias HELD, *Liber emblematum [...]* *Kunstabuch [...]*, Franckfurt am Mayn, S. Feyrabend – S. Hüter, 1567, nr. 60.

42 Az emblémát Whitney is átvette, Geoffrey WHITNEY, *A Choice of Emblemes [...]*, Leyden, Ch. Plantyn, 1586, 54. Zsámboky Jánosnál nem található évszakembléma.

43 Andreae ALCIATI *Emblemata, cum commentariis Claudii MINOIS [...]*, Patavij, P. P. Tozzius, 1621, 420–422.

44 Minoes például idézi az évszakok és az emberi életszakaszok párhuzamba állításakor Bartholomaeus

A mitológiai alakokkal és további változatos elemekkel folyamatosan telítődő és variálódó, különféle műfajú év- és évszakjellemzések toposzkészletének rendszerezési igénye és megvalósítása a 16. századtól követhető nyomon.⁴⁵ Ez a törekvés Erasmus *Adagiorum Chiliades iuxta locos communes digestae* című munkájának⁴⁶ több részletében is tetten érhető, így például a „Tempestiva” részben.⁴⁷ Erasmus említett művének egy másik helyén a tavasz sajátosságait összegezve kiemelte ennek az évszaknak az antikvitás óta megfigyelhető elsőbbségét a többi évszakkal szemben, amivel teljes mértékben egyetértett.⁴⁸ A tavasz évszakok közötti elsőbbségének hangsúlyozása hatott a 16–17. századi évszakversekre, melyek rendszerint a tavasz leírásával kezdődtek, éppúgy, mint Zrínyi, Listius és Esterházy költeményében.

Giglio Gregorio Giraldu (Gyraldu) önálló disszertációt szentelt az évnak, a hónapoknak és általában az idő részeinek. Könyve elején felsorolta a korábban e témakörben értekező személyeket és műveket, s külön részben foglalkozott az évszakokkal.⁴⁹ A 17. század első felében több doktori értekezés tárgyalta a témát. Közülük példaként említem Matthaeus Carosius (Matteo Carosio) *Chronosophia, sive De quatuor anni temporibus, eorumque natura, et temperamentis, Theses quondam in almo Pisano Gymnasio disputatae* (Florentiae, M. Giunta, 1603) című munkáját. A negyedrészes alakú, 84 oldalas nyomtatvány különféle (filozófiai, orvostudományi stb.) szempontokból közelíti meg a tárgyat. Egy másik, német nyelvterületen készült „dissertatio philologica” *Horologia* címen elsősorban matematikai nézőpontból mutatja be az évszakokat.⁵⁰

ANULUS (Barthélemy ANEAU) *Picta poesis* c. művének (Lugduni, M. Bonhomme, 1552) részletét a volubilitas-gondolat kiemelésével: „Ver, aestas, autumnus, hyems, hae quatuor annis / Sunt tempestates orbe volubilibus / [...]”. ALCIATI *Emblemata cum commentariis* Claudii MINOIS, *i. m.* (43. jegyzet), 422.

45 Az irodalmi toposzkészlet számbavételéhez és rendszerezéséhez hasonló folyamat figyelhető meg a 16–17. század fordulóján a képzőművészetben is. Példaként a németalföldi származású Pieter de Witte (Pietro Candido, Peter Candid, 1548 k.–1626) évszakképeinek motívumvilágára utalok, melyek nyomán több évtizeddel később Karl Gustav von Amling (1651–1703) év-, évszak- és hónapképeket rajzolt és metszett rézbe. Amling rézbe metszett „négy évszak”-sorozatából a tavasz 1700-ban, a nyár 1699-ben, az ősz és a tél 1698-ban készült el. Paul Johannes RÉE, *Peter Candid: sein Leben und seine Werke*, Berlin, Humboldt Univ., 2013 [1. kiadás: 1895]; Pieter DE WITTE, *Pietro Candido: ein Maler des 16. Jahrhunderts zwischen Volterra und München* [Ausstellung, Volterra, Palazzo dei Priori, 31. Mai – 8. November 2009], hrsg. von Mariagiulia BURRESI, Alessandro CECCHI, Milano, Cinisello Balsamo, 2009; Brigitte VOLK-KNÜTTTEL, *Peter Candid: Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik; Italienisch-deutscher Kunsttransfer um 1600*, Berlin, Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2010; GERSZI Teréz, TÓTH Bernadett, *Új szépségeszmény Pieter Breughel századában*, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2012, Nr. 48–49, 130–134. Vö. továbbá: Hans-Martin KAULBACH, Reinhart SCHLEIER, „Der Welt Lauf”: *Allegorische Graphikserien des Manierismus*, Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 116–133: „III. 4. Zeiten des Jahren, Zeiten des Tages”.

46 Használt kiadás: Hanoviae, Typis Wecheliani apud haeredes Joh. Aubrii, 1617.

47 ERASMUS, *i. m.* (46. jegyzet), 687–691.

48 „Ver enim anni praecipua pars est.” *Uo.*, 333.

49 Giglio Gregorio GIRALDU (Lilius Gregorius Gyraldu, 1479–1552), *De annis et mensibus, caeterisque temporum partibus [...] magno tum historijs, tum caeteris autoribus cognoscendis usui futurum*, Basiliae, M. Isinginius, 1541, 9, 68–71.

50 *Horologia, Id est, De Quatuor anni temporibus Dissertatio Philologica Certis Thesis comprehensa et publicae disputationis Examini subjecta*, Praeside L. Philippo MULLERO, Mathematicum Professore publico, Respondente Christiano SCHURERIO Lipsiensis, Magisterij Candidato, Ad diem 16. mensis Decembris in

A korban népszerű mitológiai összegzésekből sem hiányoznak az évszakokra vonatkozó megjegyzések. A kora újkorban több kiadásban jelent meg például Natale Conti tanintézményekben is oktatott összefoglalása,⁵¹ melynek Proserpináról szóló fejezetében az évszakokról és eredetükről szóló történetet antik versrészletek sora kíséri.⁵² Proserpina Continál a folyamatos változás jelképe is, ezért állította párhuzamba alakját a sohasem állandó Holddal, amely Fortuna egyik közismert attribútuma.

Az évszakokkal kapcsolatos, különféle műfajú irodalom a 17. századi Közép-Európában erősen kapcsolódott az uralkodók környezetéhez. Az egyik leghosszabb ilyen témájú latin nyelvű költeményt Habsburg I. Lipót német-római császár fiának, az 1687-ben magyar királlyá koronázott I. Józsefnek címezte a franekeri Paulus van Ghemmenich az 1680-as évek második felében, s e munkát Joannes van de Sande (1665 k.–1727) fordította le „belga” nyelvre.⁵³ A négyrészes *carmen* az 1746. évi kiadás nyomdászti előszava szerint „in laudem Romani Regis Josephi expugnato Landavio ab Augustissimo Imperatore Leopoldo”, azaz I. Lipót császár és magyar király fia tiszteletére íródott. Érte a szerző „in numerum Equitum Nobilium Regni Hungariae receptus ac cooptatus”, azaz „befogadták” a magyar nemes lovagok közé, s az erre vonatkozó királyi diplomát 1703. február 22-én írta alá Lipót császár.⁵⁴ E *Carmennek* több kétnyelvű kiadása ismert;⁵⁵ az 1746. évi kiadásban a tavasz és a nyár latin-„belga” nyelvű leírásának terjedelme 13–13, az ősze és a tél 14–14 oldal.⁵⁶

A tágabb kontextushoz tartozik, hogy az évszakok allegorikus ábrázolása az egyik legnépszerűbb témának számított a 15–17. századi európai képzőművészetben.⁵⁷ A téma megjelenése a Habsburgok udvari reprezentációjában a legkülönbözőbb műfajokban nyomom követhető. Példaként említhető a II. Miksa német-római császár (I. Miksa ma-

Academia Lipsiensis loco et horis consuētis, Lipsiae, G. Ritzsch, 1626. – További 17. századi disszertációk a közkezdvelt témakörben, például filozófiai jelleggel: August WOLFF, Christian COLER, *De quatuor anni temporibus dissertationem philosophicam*, Lipsiae, typ. Haered. T. Hönni, 1651; asztronómiai jelleggel: Johannes PRAETORIUS (1630–1680), *Exercitationem astronomico geographicam de quatuor anni temporibus* [...], Jenae, G. Sendenwald, 1662.

51 Használt kiadás: Natale CONTI (Natalis COMITIS) *Mythologiae, sive explicationis fabularum, libri decem* [...], Paris, H. Hunot, 1605. E kiadásban két további mű is megjelent, az ugyancsak Conti által írt *Libri III De Venatione* című poéma (1062–1123) és Geofredus Linocerus *Mythologiae Musarum Libellusa*.

52 *Uo.*, lib. III, cap. XVI, 243–249.

53 Pauli a GHEMMENICH isti et equitis aurati Regni Hungariae *Carmen Jocosarium* in quatuor anni partes digestum Cum Versione Belgica Joannis Sande [...] Nec non ejusdem auctoris carmina miscellanea, Leovardiae, R. J. Noordbeek, 1746.

54 Ezt a diplomát a „Typographus lectori benevolo S.” szerint a szerző leszármazottai őrzik Harlemben: „[...] ab Heredibus Viri Nobilissimi Harlemi servatur”. *Uo.*, *2_{r-v}.

55 Korábbi kiadás: Leeuwarden, 1699–1702.

56 Ismeretes, hogy 1725 körül Amszterdamban jelent meg Antonio Vivaldi VIII. opusz-számon összefoglalt *Il Cimento dell'Armonia e dell'Inventione* c., tizenkét versenyművet tartalmazó sorozata, melynek első négy darabja *A négy évszak* (1723) címen ismert hegedűverseny-ciklus. A négy évszak programját Vivaldi a megfelelő részek fölé a partitúrába jegyezte be, s ezek a sorok egymás alá írva négy szonettet, azaz egy-egy évszakverset adnak ki. A szonettek írója minden valószínűség szerint maga Vivaldi volt, s az évszakeírások a korban közismert toposzkészletből származnak.

57 A[ndor] PIGLER, *Barockthemen: Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, zweite, erweiterte Auflage, II, Bp., Akadémiai, 1974, 511–519.

gyar király) által 1568 körül Nürnbergben megrendelt, de csak fiának, II. Rudolfnak 1578-ban Prágába leszállított három méter magas, mechanikus asztali kút négy évszakot allegorizáló négy bronz alakja, melyeket eredetileg a császári koronát hordozó kariatida funkcióban helyeztek el.⁵⁸ A Habsburgok bécsi Kunstkammerében őrzik azt a két, 1569 körül Milánóban készült hegyikristály díszedényt, melyek közül az ún. Proserpinapokal az évszakok eredetmítoszáat ábrázolja, a talpas csészén idilli környezetben szüreti jelenet, továbbá Bacchus, Venus és Ceres alakja látható, melyek a közismert Terentius-idézetet illusztrálják („Sine Cerere et Baccho friget Venus”).⁵⁹ Ugyancsak a bécsi Habsburg Kunstkammer őrzi azt az ismeretlen németalföldi festő által 1600 körül készített, tavasz témájú olajfestményt, melynek központi alakja a március hónapot szimbolizáló Mars hadisten, körülötte a tavaszi időtöltés különféle tárgyaival, köztük könyvekkel, a könyvek gerincén – többek között – Vergilius és Ovidius nevével.⁶⁰

A természet és az évszakok a jezsuita poesis-oktatásban

A jezsuita oktatás rendjét több évszázadon át a *Ratio Studiorum* előírásai határozták meg. Az alapvető tankönyveket (pl. Alvarez, *De institutione grammatica* és Soarez, *De arte rhetorica*, Coimbre, 1560; Scaliger, *Poetics libri septem*, Lyon, 1561) éppúgy előírták benne, mint az antikvitas íróinak oktatásban felhasználható munkáit, illetőleg azok erre a célra kiemelt részeit. A folyamatosan oktatott „alaptankönyvek” mellett egyre bővülő számú, az adott kor elvárásaihoz illeszkedő új tankönyvek (praecepta) is készültek, s a hasznosíthatónak vélt, nem jezsuita szerzők munkáit is bevonták az oktatásba.⁶¹ A *Ratio Studiorum* előírásai ugyan keveset változtak az évszázadok során, tartalma azonban részletesebbé vált a rend generalis congregatióin elfogadott, folyamatosan aktualizált kiegészítésekkel. A 17. század első felének jezsuita oktatási rendjét – melynek keretében Zrínyi, Listius és Esterházy is tanult – a hetedik generalis congregatió el-

58 A Flora, Ceres, Bacchus és Vulcan allegorikus alakjával megjelenített, aranyozott bronzból készített évszak-alakok a kutatás szerint a németalföldi Johann Gregor van der Schardt stílusjegyeit hordozzák. Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 1118, KK 1122, KK 1126, KK 1130. L. *Die Kunstkammer, die Schätze der Habsburger*, hrsgg. von Sabine HAAG, Franz KIRCHWEGGER, 2. Auflage, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2012, 144–147.

59 Az ún. Proserpinapokal készítője Annibale Fontana, aki Ovidius *Metamorphose* (V, 341–570) alapján dolgozott (Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 1415). A szüreti jelenetet Francesco Tortorino készítette (Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 2248). *Die Kunstkammer, i. m.* (58. jegyzet), 154–155.

60 Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer. A már említett (l. 25. jegyzet) *Deliciae veris [...]* (Tyrnaviae, Typis Academicis per J. Mayr, 1648) c. kiadvány antik költői előzmények ismeretében készült tavaszversei közül a *Campus industriae* c. versben szintén összekapcsolódik március hónap bemutatása és Mars hadisten dicsérete.

61 Vö. KNAPP Éva, *Levélméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, ItK, 115(2011), 554–580. A jezsuita képzési rendszer sajátosságainak legújabb összefoglalása: TóTH Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio: Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2013, 18–46.

fogadott részekkel kibővített (aucta) *Ratio Studiorum* határozta meg.⁶² Ez az az időszak, amikor megszilárdult az a jezsuita poétikaoktatás, amely közel másfél évszázadon át formálta a jezsuita inspirációjú költészet elméletét, gyakorlatát és műfajait.

Az oktatás rendjét, tartalmát és minőségét a tanrend előírásain kívül befolyásolták az adott oktatási intézmény lehetőségei is. A *studia inferiora* – melynek keretében a poétikaoktatás zajlott – ideális esetben négy eltérő „szinten” működött (*duae scholae, tres scholae, quattuor scholae* és *quinque scholae*).⁶³ Az oktatási létesítményekben eltérő volt a tanárok és diákok létszáma; a legképzettebb és legtehetségesebb tanárokat az ún. *quinque scholae*-k foglalkoztatták. Ilyen működött Grazban éppúgy, mint Bécsben és Nagyszombatban, ahol a magyar katolikus arisztokrácia jelentős része taníttatta fiait.

A 17. század első felében a „teljes” iskolákban eltérő gradusokon, latin és görög nyelven oktatták a poesist, folyamatos volt a repetitio és a színvonal minőségi követelményei gradusonként emelkedtek.⁶⁴ A tananyag számonkérése írásban és szóban történt, különféle nem nyilvános („intra parietes”) és nyilvános („extra parietes”) formákban, állandó tanári minősítéssel és visszajelzéssel (corrigatio). A gyakorlás során a *praelectio Poëtae* keretében olyan frázisokat kellett elsajátítani, melyeket a diákoknak az elvárásoknak megfelelően fel kellett használniuk az írásbeli feladatokban is.⁶⁵ Az írásos gyakorlatok hangsúlyozottan nem a diktálásra, hanem a gondolkodásra és az „önállóság”-ra épültek.⁶⁶ A nem nyilvános deklamációk, melyeket szombatonként tartottak az iskolákban, görög és latin nyelven folytak. Retorikából és poesisből („humanitas”) a diákok egymást hallgatták meg, így egyben gyakoroltak és tanultak. A retorikai gyakorlatok – érthető meggondolásból – fontosabbak voltak, mint a költészetiek.⁶⁷ A retorika- és a poesisoktatás eredményessége érdekében az iskolák magistratust választottak a premiumok odaítélésére, s folyamatos volt a memoriter feladatok ellenőrzése és a gyakorlás az eredményes vizsgák érdekében.⁶⁸

A poétikaoktatás a *quinque scholae*-ban több graduson, a grammatica, a humanitas és a rhetorica keretében zajlott. A *mediae classis grammaticae* során Ovidius legkönnyebb versei alkották a tananyagot.⁶⁹ A *suprema grammatica* keretében az oktatási tan-

62 Több kiadás is készült belőle, melyek használatát egyre részletesebb mutatók segítették. Például: *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu*, Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta, Romae, In Collegio Romano eiusdem Societatis, 1616; *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu*, Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta, Antverpiae, J. Meursius, 1635. Vö. még: *Ratio Studiorum, i. m.* (22. jegyzet); *Monumenta Paedagogica, i. m.* (22. jegyzet).

63 A *duae scholae* grammatica és humanitas, a *tres scholae* grammatica, humanitas és rhetorica osztállyal működött, a *quattuor scholae* a grammatica-oktatást két szintre osztotta, s ehhez járult a humanitas és rhetorica, a *quinque scholae* három grammatika szinttel (infima, syntaxis és repetitio), továbbá humanitas és rhetorica gradusszal oktatott.

64 *Ratio*, 1635, *i. m.* (62. jegyzet), 106–110.

65 *Uo.*, 112.

66 „Scribendi argumentum non dictandum ex tempore, sed meditato, et fere de scripto [...]”. *Uo.*, 112.

67 *Uo.*, 113–114.

68 A diákokat hatos skálán minősítették: 1. optimos, 2. bonos, 3. mediocres, 4. dubios, 5. retinendos, 6. reiciendos. *Uo.*, 114–115.

69 *Uo.*, 140–144.

anyag a *Ratio Studiorum* szerint „Ex Poëtis vero primo semestri selectae aliquae ac purgatae Ovidij tum Elegiae, tum Epistolae; altero quaedam item selecta, et purgata ex Catullo, Tibullo, Propertio, et Virgilij Eclogis; vel etiam libri eiusdem Virgilij faciliores, ut quartus Georgicorum, quintus, et septimus Aeneidos: ex Graecis S. Chrysostomus, Aesopus, Agapetus, et horum similes.”⁷⁰ Az ars metricából a *praecepta generalia*t sajátították el, s a tudnivalókat naponta gyakorolták.⁷¹

A humanitas gradus végzésekor „ex Poëtis praecipue Virgilius, exceptis Eclogia, et quarto Aeneidos; praeterea Odae Horatij selectae, item Elegiae, Epigrammata, et alia Poëmata illustrium Poëtarum antiquorum, modo sint ab omni obscoenitate expurgati” tanultak a diákok. Az írásbeli feladatokban „Carminis argumentum Latine dictet multa locutionum varietate”. A tanulók által írásban elkészített versekből (carmina) válogattak, és a sikerültebbeket az iskola falaira kitűzve közszemlére tették a szorgalom további motiválására. Ezek elsősorban „inscriptiones [...] descriptiones [...] narrationes [...] paradoxa” voltak, és „non tamen sine Rectoris permissu, picturis, quae emblematici, vel argumento proposito respondeant”.⁷²

A legmagasabb szinten, a retorika gradus végzésekor az eloquentia tökéletesítése volt a cél, mind az oratoria, mind a poetica terén. Nagy hangsúlyt helyeztek a stílus gondos kicsiszolására, a memoria „gyakorlására” (memoriter) és az írásbeli feladatok végzésére egy-egy megadott tárgy alapján. Oratiókat éppúgy készítettek a diákok, mint verseket (carmina), melyeket a tanárok kötelesek voltak gondosan kijavítani. Az írásbeli és a szóbeli feladatokban a diákoknak előírták: „locum aliquem Poëtae, vel oratoris imitari”.⁷³ Ilyen feladatokat Nagyszombatban is rendszeresen végeztek; Esterházy Pál például gyermekkori naplójában megörökítette azt a retorika osztálybeli deklamációját, amikor Cicerót személyesítette meg, „miként perorál Pokolbul”.⁷⁴ A megadott argumentumok között kiemelt helyen ajánlották a kertek, a templomok, a „tempesta” (= idő, időszak, évszak) és más hasonló témák leírását. A versek műfaja (carminis genus) különféle lehetett (például „epigrammata, inscriptiones, epitaphia”), melyeket kombinálhattak egymással. A gyakorlottabb, ügyesebb diákok egyaránt írhattak rövidebb és hosszabb verseket, azaz mind epigrammát, ódát, elégiát vagy epistolát, mind hosszabb poémát. Javasolták az olyan antik vagy antik előzményekre visszanyúló formák és témák utánzását, kifejtését, mint a *hieroglyphica, symbola Pythagoreis, apophtegmata, adagia, emblemata* és *aenigmata*, s mindezt a tanár válaszfására és mérlegelésére bízták. Az iskolai tanítás szünnapjain is ajánlott volt a gyakor-

70 *Uo.*, 134–135.

71 „[...] quotidie deinceps ars metrica explicetur adiectis exceptionibus, carminum generibus, et quae de patronymicis atque accentu traduntur. Prima semihora pomeridiana memoriter Poëta [...] Sesquihora consequens Poëtae tum recolendo, tum explicando [...]”. – „Carmina poterunt initio quidem soluto solum verborum ordine, mox etiam verbis aliquibus imitatis, ad extremum facillimo argumento cum multa locutionum varietate dictam.” *Uo.*, 136–139.

72 *Uo.*, 128–135.

73 *Uo.*, 119–122. Vö. *Ratio*, 1616, i. m. (62. jegyzet), 112–115.

74 Esterházy Pál naplója, Magyar Országos Levéltár, Esterházy család Levéltára, P 125, Pál nádor iratai, 53. cs. 11885, 52.

lás „eruditionis causa,” „ut hieroglyphica, ut Emblemata, ut questiones ad artificium poeticum spectantes, de Epigrammate, Epitaphio, Ode, Elegia, Epopoeia, Tragoedia, ut de Senatu Romano, de Atheniensi, de utriusque gentis militia; ut de re hortensi, vestiaria, de Triclinio, de triumpho, de Sibyllis, et alijs generis eiusdem, modice tamen”.⁷⁵ Az e gradus keretében készült versek közül az arra érdemeseket szintén kifüggesztették.

A *Ratio Studiorum*ban rögzített tananyagot kívül a tanárok különféle segédkönyveket is bevontak az oktatásba.⁷⁶ A 16. század végétől alapvető, folyamatosan használt költészet-elméleti műnek számított Jacobus Pontanus (Spanmüller) *Poeticarum institutionum libri III* című, Magyarországon is folyamatosan forgatott tankönyve, melyben a szerző mindenekelelt Vergilius és Ovidius követését javasolta a versíróknak.⁷⁷ Az általam használt második⁷⁸ és harmadik⁷⁹ kiadásban a természetleírásokra vonatkozó egyik részlet az epigrammát díszítő eszköztár leírásában, azonos helyen és oldalon olvasható.⁸⁰ A kellemesen gyönyörködtetés céljának eléréséhez Pontanus szorgalmazta természet-, azon belül például évszakeírás beiktatását a versbe. Egyik követendő példaként Catullus tavaszleírását idézte a 46. carmina elejéről („Iam ver egelidos refert tepores, / iam caeli furor aequinoctialis / iucundis Zephyri silescit aureis [...]”).⁸¹

Pontanus költészettanát követően több jezsuita kompendium is megjelent, melyek között különleges helyet foglaltak el a kortárs, vagy közel kortárs szerzők munkái. Így például oktatói „továbbképzésre” vagy oktatási célokra is használták Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber* című művét.⁸² Benne külön részek foglalkoznak a költészet témáival, azon belül a természettel. Az an-

75 *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet), 122–127. Vö. *Ratio*, 1616, i. m. (62. jegyzet), 118–120.

76 A magyarországi jezsuita poézisoktatáshoz a 18. századból fennmaradt ajánlott művek jegyzéke több részre tagolódik. Hellmayr Antal *Institutio Humanistica* (1734) c. jegyzete végén először a „De tota arte Poëtica scripserunt” címen 14 művet sorol fel (többek között Julius Caesar Scaliger, Alexander Donatus és Jacob Masen *de arte poeticáját*), ezt követi a „De Fabulis Poeticis scripserunt” (9 mű), a „De Epigrammate Leges scripsere” (3 mű), az „Epigrammata scripserunt” (21 mű, közöttük Maciej Katimierz Sarbiewskié), az „Elegiographi”, az „Elegiarum scriptores” (36 mű), a „Poemata scripsere post Virgilium” (38 mű), az „Eclogarum scriptores” (12 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores” (8 mű), a „Satyrici” (8 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores (1 mű), a „Lyrici” (24 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores (5 mű). Antonius HELLMAYR, *Institutio humanistica [...]*, 1734, Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK), F 33, 485–489.

77 Első kiadás: Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres: Eiusdem Tyricinium Poeticum*, Ingolstadii, D. Sartorius, 1594. Vö. TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2009.

78 Második kiadás: 1597; használt példány: BEK, Ant. 5465; tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Poseniensis Societatis Jesu ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1680 nr. 439.”

79 Harmadik kiadás: Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres: Editio tertia cum auctario, et Indice hactenus descriptio; Eiusdem Tyricinium poëticum cum supplemento*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1600; használt példány: BEK, Ant. 5464 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Domus Societatis Jesu ad S. Salvatorem Poseniensij 1680”; tulajdonosi bejegyzés a hátsó belső borítón: „Ex libris Joannis Danielis Faberi”. A kötet végén az üres lapra egy latin verset írt az egyik 17. századi kötethasználó.

80 Liber III. De epigrammate, Cap. XII. De suavitate, et et alijs Epigram. ornamenta, 192–198.

81 TÓTH Sándor Attila is idézi, Devecseri Gábor fordításával együtt. I. m. (77. jegyzet), 184.

82 Használt kiadás: Gerardus Joannes VOSSIUS, *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber*, Amstelodami, L. Elzevir, 1647.

tikvitas szerzőinek (Xenophanes, Parmenides, Empedocles, Palaephatos Atheniensis, Antiochus Heliopolitanus, Eratosthenes stb.) felsorolásán túl Vossius megnevezte az egyes témákat is (például „de piscibus, et quadrupedibus, tractat Oppianus: e Latinis rerum naturam exposuit Lucretius [...] Aemilius Macer Veronensis scripsit de avibus, sive Ornithogoniam [...]”), és ezeket ajánlotta követésre.⁸³

A 17. század közepére – korábbi tan-kompendiumok mintájára⁸⁴ – az oktatásban is hasznosítható gyűjtemények készültek a jezsuita rend költőinek alkotásaiból. Így például az oktatás kívánalmaihoz igazodva, műfajonként rendezték el a verseket a *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]* című, közel ezeröttszáz lapos nyomtatványban.⁸⁵ A *Ratio Studiorum* témaajánlásainak ismeretében nem lehet véletlen, hogy a kötetben megtalálható például Alexander Donatus verse a Quirinalison található pápai kertek leírásáról (*Horti Quirinales Pontificij*).⁸⁶ A *tempestas argumentum*hoz eredményesen használhatták fel a diákok például Petrus Justus Sautel (1613–1662) jezsuita válogatott epigrammáit, melyeket a szerző az év napjaihoz társított *Annus sacer poeticus* című kötetében.⁸⁷ Ez a gyűjtemény és egy másik, Sautel elégiáit tartalmazó kötet (*Lusus poetici allegorici*)⁸⁸ éppúgy segítette a költészet gyakorlatának jezsuita oktatását, mint Sarbiewski, Sidronius de Hossche vagy Bisselius versei.⁸⁹

A 17. századi jezsuita praeceptum-irodalomban előkelő hely illeti meg Jacob Masen műveit.⁹⁰ A Justus Lipsius és Emanuele Tesauro követőjeként számon tartott Masen költészetében (*Palaestra eloquentiae ligatae*) egyrészt összegződik az antik, a humanista és a jezsuita poétikaelmélet, másrészt lemérhető a korábbi évtizedek jezsuita oktatásából leszűrt tapasztalat.⁹¹ Ismeretes, hogy a háromrészes *Palaestra eloquentiae ligatae* első kiadásaként a kölni Friessem nyomdában 1654–1657 között megjelent köteteket

83 „4. §. Altera poesios materies est de rebus naturalibus”, *Uo.*, 31–32.

84 Például: Nicolás DE NOMEXY (1561 k.–1631), *Parnassus Poeticus: Ex variis probatissimis poetis collectus, Nunc primum in Germania in gratiam studiosorum excusus ac plurimis mendis repurgatus, Coloniae, Gualtherus, 1602.*

85 „I. continet Epica, seu Heroica II. Elegias III. Lyrica IV. Epigrammata V. Comica et Tragica VI. Symbolica VII. Sylvas, seu Miscellanea”. *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]*, Francofurti, J. G. Schönwetter, 1654.

86 *Parnassus, i. m.* (85. jegyzet), 152–154.

87 Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1674.

88 Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1689.

89 Maciej Katimierz SARBIEWSKI (1595–1640), *Lyricorum libri IV*, Antverpiae, 1632; Sidronius DE HOSSCHE (1596–1653), *Elegiarum libri sex*, Norimbergae, M. Endter, 1697; Johannes BISSELIUS (1601–1682), *Cluus Marianus Elegidiis [!]*, ed. altera at auctior, Ingolstadii, 1625; Uő, *Vernorum libri tres*, München, 1640²; Uő, *Aestivorum libri tres*, München, 1644.

90 Vö. Barbara BAUER, *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, Peter Lang, 1986, 319–545; Tüskés Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, ItK, 108(2004), 139–154; Gábor Tüskés, Éva KNAPP, *Zur Rezeption der literaturtheoretischen Werke Jakob Masens in Ungarn = Die Ideologie der Formen: Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn*, hg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Bp., Balassi, 2006 (*Studia Humanitatis*, 14), 161–179.

91 Jacob MASEN, *Palaestra eloquentiae ligatae*, I–III; általam használt kiadások: Köln, Friessem, 1654–1657; ed. nova correctior, Köln, Demen, 1682–1683.

tartják számon. Ugyanakkor a *poesis elegiaca, heroica, lyrica* tárgyalását tartalmazó második parsból egyetlen példányban létezik egy 1645-ös (Köln, Friessem) impresszumú kiadás is (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek, Rheinische Abteilung der USB Köln), melyről ma még nem dönthető el, hogy korai részkiadás volt-e vagy csupán ennek az egyetlen példánynak téves az impresszuma.⁹² Ha a fennmaradt példány egy korai részkiadás emléke, ez egyben azt is bizonyítja, hogy a szerző ezt a számos példakölteményét tartalmazó kötetet tarthatta a háromrészes mű legfontosabb részének.

Masen a *Palaestra eloquentiae ligatae* második részében a műfajok bemutatását az elegiaca poeisszal kezdte, majd a carmen heroicummal (eposz) folytatta, melyhez hozzákapcsolta – a közös versmérték alapján – az eklogát és a satírárt is.⁹³ E megközelítési módban érzékelhető a kötött (azaz verses) elbeszélő műfajok tudatos kiemelése, melyek még a 18. században is bizonyos elsőséget élveztek a jezsuita oktatásban. Az elégiát a jezsuita poétikák valószínűleg azért kezelték kiemelten, mert eleve gyűjtőkategóriának tartották, és lényegében ide soroltak minden disztichonban írt verset (elegia epistolaris, elegia narrativa, elegia didactica, elegia pathetica). Ettől az elégiától elvárták a csiszolt, könnyed stílust és a szabatos kifejezőmódot. Masennél a természetleíró elegia, azaz a disztichonban készült természetleírás külön fajtája az elégiáknak, mely nem szomorúságot, fájdalmat vagy gyászt közvetít, hanem az alapvetően kellemes dolgokból származó kedvességet, miközben hangvétele megnyugtató, a poétikai haszna pedig jelentős. Mindezt egyik saját versével illusztrálta, melynek címe *Annus – poeticis descriptionibus adumbratus*. Masen itt részletes természetleírásokkal mutatja be az évet alcímekkel tagolt négy, önálló versként is felfogható részben, tavasz (ver) – nyár (aestas) – ősz (autumnus) – tél (hyems) sorrendben. A vers egyéni leleménnyel, jelentős költői és oktatási gyakorlat birtokában összegzi az egykorúan rendelkezésre álló toposzkészletet.⁹⁴

Az évszakok ilyen jellegű költői bemutatása – mint arról már esett szó – végső soron visszavezethető a *Ratio Studiorum*-ban ajánlott verstémáig. Az év-, az időjárás- és az évszakeírás kedvelt jezsuita iskolai költészettani gyakorlat maradt a 18. században is, erről tanúskodnak például a fennmaradt kéziratos jegyzetekben található költői gyakorlatok.⁹⁵

92 Vö. Birgit BOGE, *Literatur für das „Catholische Teutschland“: Das Sortiment der Kölner Offizin Wilhelm Friessem im Zeitraum 1638–1668*, Tübingen, 1993. Köszönöm Dr. Karl-Ferdinand Beßelmann (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek) tájékoztatását az unikum példányról.

93 Vö. TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája, II/1, Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 173–183; Uő, *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2008, 33–58.

94 Jacob Masen (1606–1681) 1641-től jezsuita magisterként latin nyelvet, poétikát és retorikát oktatott kölni alma materében, a Collegium Tricoronatumban, továbbá Trierben, Münsterben, Aachenben és Düsseldorfban. Barbara BAUER, *Jacob Masen*, Neue Deutsche Biographie, 16(1990), 353.

95 A fennmaradt magyarországi jezsuita kéziratos jegyzetanyagból Szabó Flóris két, az „Exercitationes poeticae iuxta singulos artis metricae regulas” alapján készített télleírást közölt „Nunc est hiems” címmel. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485, itt: 477–478.

*A természet- és évszakleíró versek készítését segítő
további kiadványok és mintaköltemények*

A *Ratio Studiorum*ban előírt költészettanítási módszer alkalmazását további segédletek és mintául szolgáló költemények is előmozdították a praeceptum-irodalom mellett. Ismeretes, hogy a *Ratio Studiorum* összeállításában a jezsuiták felhasználták, és részleteiben átvették a humanista oktatási gyakorlatot, így a költészet tanításában többek között az imitációra megfelelőnek ítélt forrásokat és kézikönyveket.

A jezsuiták által több kiadásban megjelentetett összeállítás volt például Jean Tixier (Johannes Ravisius Textor, 1480–1524) *Epitheta* című munkája, melynek 1587-es genfi kiadásához (Jacobus Stoer) hozzáillesztettek egy *De Prosodia libri IV* című munkát és a Georgius Sabinus által összeállított, *De Carminibus ad veterum imitationem* részt, azaz kiegészítették oktatási célra. Az *Epithetában* betűrendbe sorolva található olyan fogalmak, kifejezések, mitológiai alakok, melyek gyakoriak az antik és a humanista irodalmi művekben. Ha szükséges, Tixier megmagyarázza az adott kifejezést, ezt követi az oldal bal szélén a kifejezésre jellemző tulajdonságok (sajátosságok) sora, melyekhez egy-egy rövidített hivatkozás kapcsolódik, majd ezután következik a hivatkozott szövegrész. Ha valaki irodalmi előképeket követve kívánt például verset írni a nyárról, kinyithatta e munkát, s válogathatott az „aestas”-t jellemző huszonhat kifejezés és ezek irodalmi előfordulásai közül. Kiválaszthatta például a nyárra jellemző „perzselő” (torrida) jelzőt, melyet hivatkozás követ Vergiliusra („Virg. in Bucolicis”), majd maga a hivatkozott verssor is olvasható a jelző kiemelésével („Iam venit aestas Torrida”). Ugyanitt a nyár „violenta” (heves, tüzes) jelzőjénél egy Petrarca-sor olvasható („Nil tibi de proprio violenta remitteret aestas”).⁹⁶

Tixier másik, *Officinae epitome* című munkája szintén hasznos költészettani segédlet volt. Ebben az egy-egy témára, mitológiai alakra vonatkozó legszükségesebb fogalmi eligazítás után a jellegzetes kifejezések találhatóak, hivatkozással az adott tárgyat művébe foglaló szerzőre. A „partes anni quatuor” kifejezésnél például a tavasz, nyár, ősz, tél sorrendben rövid jellemzések találhatóak, végül figyelemfelhívás a négy évszakot leíró, ekkor még Vergiliusnak tulajdonított legismertebb versre (= Scholasticorum XII Poëtarum *Descriptio quatuor tempestatum anni*).⁹⁷

A humanista költők – az antik előzmények nyomán – gyakran írtak különféle műfajú verseket az évszakokról, hosszasan részletezve azok sajátosságait vagy épp ellenkezőleg, korlátozva azokat egy-egy jól kiválasztott jellemzőre. Ezek a versek jelentős részben szín-

96 Az általam használt kiadás: Jean TIXIER, *Epithetorum Joannis Ravisii Textoris [...] iam denuo post ultimam ipsius auctoris recognitionem, et aliquam multas aliorum emendationes a multis mendis repurgatum [...]*, Duaci, J. Bogardus, 1607, aestas: 21–22; annus: 57–58; hiems: 374–375; ver: 797. A Petrarca-sor a VI. Ecloga (Pastorum pathos – Le cure pastorali) 43. sora. Francisci PETRARCHAE *Poëmata minora quae exstant omnia*, 1, Mediolani, Excudebat Societas Typographica Classicorum Italiae Scriptorum, 1829, Ecloga sexta, 98.

97 „Partes anni quatuor [...] Ver botros emittit, hyemis rigorem mitigat, spoliatas arbores induit [...] odoriferum, et purpureum vocatur a Virgilio [...] Autumnus maturos fructus colligit [...] A fructibus vocatur Unifer, Pomifer, Frugifer. Quatuor anni tempora egregie describit Ver. In opusculis.” TIXIER, *i. m.* (31. jegyzet), 144–145.

tén példa értékűekké váltak az oktatásban. Johann Glandorp (1501–1564) humanista költő, pedagógus és reformátor számos poétikai és filológiai munka mellett költeményeket is írt, s *Disticha Monasteriensis*éből Jan Gruterus többet beválogatott a *Delitiae Poetarum Germanorum* című antológiába. Ezek egyike a *De partibus anni*, melyben Glandorp Horatiusra utalva mutatja be az évszakokat („Ver praebet flores, aestas fert torrida messes / Vina dat autumnus, Frigida bruma nives”).⁹⁸ Az év és az évszakok részletező leírását példázza a 16. századi Berlinben poézist oktató Michael Haslob (1540–1589) két munkája. A *Rus, aestas, autumnus, hyems, eiusque laus* (Frankfurt/Oder, J. Eichorn, 1577) címűben 16 negyedrévű levél terjedelemben írt a témáról. A tavaszról szóló verseit összegyűjtve közreadó másik munkájában⁹⁹ többek között közölte az *Initio veris, Descriptio veris cum invitatione ad laeticiam ex verbo divino capiendam* (pars prima), *Gramen vernum, De amoenitate veris, Flores verni, Ver et poetae, Arbor verna, Volucres verna* (pars secunda) című hosszú tavaszverseket, megfelelően törekedett a minél sokoldalúbb bemutatásra.

Tixier gyűjteményéhez hasonlítható kompendiumot állított össze Nicolas de Nomexy (Nomesy, 1556 k.–1631) francia poéta. A mű széles körű európai kedveltségére utal, hogy német nyelvterületen iskolai használatra is megjelentették („nunc primum in Germania in gratiam studiosorum excusus ac plurimis mendis repurgatus”) 1602-től.¹⁰⁰ A kötet általam használt példányát a supralibros szerint 1603-ban köttették be a heiligenstadi jezsuita kollégium könyvtára számára. Nomexy az antikvitás költőinek („ex variis probatissimis poëtis collectus”) műveit módszeresen kipreparálta és tematikusan elrendezte. A betűrendbe sorolt témák megnevezése után az adott témával kapcsolatos verssorok olvashatók, a rájuk vonatkozó hivatkozások a lapszálon találhatóak. Nem hiányzik a kötetből az *aestas* (19–22), *annus* (49–52), *autumnus* (113–114), *hyems* (460–463) és a *ver* (902–908) téma sem. Az évszakok közül a tavasz antikvitás óta megkülönböztetett elsőbbségére hívja fel a figyelmet a többi évszakénál hosszabb terjedelem, többek között Vergilius, Horatius, Martialis, Ovidius, Tibullus, Catullus, Boëthius, Statius, Lucretius, Seneca és Ausonius vonatkozó versrészleteivel.

Nomexy *Parnassus Poeticusa* az oktatásban elsajátított ars metrica és az imitációs technikák figyelembevétele révén elősegítette a költészettani gyakorlatokat és önálló versek készítését. Ilyen költemények eltérő minőségben, jelentős számban készültek, részben az oktatásban is kedvelt, előírt témákról a diákok és tanáraik tollából egyaránt. Az évszakokkal kapcsolatos számos költemény jelent meg a Jan Gruterus (1560–1627) által összeállított *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium* (Frankfurt/Main, N. Hoffmann, 1612) című hatkötetes válogatásban, így például Conradinus Henning (1538–1590) hamburgi tanár epigrammái között *Ver, Aestas, Autumnus, Hyems* címen.¹⁰¹

98 Vö. Horatius IV, 7, 9–12 „Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas / interitura, simul / pomifer autumnus fruges effuderit, et mox / bruma recurrit iners”.

99 Michael HASLOB, *Vernorum Mich. Haslobii Berl. M. Carminum*, Pars I–II, Frankfurt/Oder, J. Eichorn, 1578.

100 NOMEXY, *i. m.* (84. jegyzet).

101 *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium*, ed. Janus GRUTERUS, II, Frankfurt/Main, N. Hoffmann, 1612, 971–972.

Több szempontból Tixier és Nomexy munkái mellé állítható Melchior Weinrich (alkotó évei: 1610 k.–1637) lipcsei professzor részben kétnyelvű (latin–német), s nemcsak az antikvitás költői műveit, de például Gruterus *Delitiae poetarum*ának kötetait is feldolgozó, oktatási célokra ajánlott forrásgyűjteménye (*Aerarium Poeticum*), mely 1618–1690 között nyolc kiadásban jelent meg, köztük a hatodik kiadás öt különböző évben (Frankfurt, 1647, 1652, 1654, 1659, 1664).¹⁰² A munka általam használt bővített kiadásának terjedelmes címe pontosan körülírja, mit és milyen célzattal tartalmaz a nyomtatvány: *Aerarium Poeticum, Hoc est, Phrases et nomina Poëtica, tam Propria, quam Appellativa, Poëtarum Latinorum, cum Veterum plerorumque omnium; tum Recentiorum quorundam, et praesertim Friderici Taubmanni, Seculi nostri Poëtae praestantissimi: Titulis Latino-Germanicis ordine doctrinae, cujuslibet Disciplinae proprio, ita congesta, ut praeter haec instar Locorum Communium etiam haberi possint: Nunc septimum reiterata editione infinitis locis emendatius, tertius, ut et Italarum, Belgarum, Gallorum, Germanorum, Scotorum, Hungarorum, quos Janus Gruterus ut plurimum collegit, Christianorum acque ac Gentilium Illustrissimorum plusquam DC Poëtarum pulchre loquendi modis, novis item CCXXX. Titulis exauctius protractum e forulis Scholasticis M. Josephi Clauderi, Sen. Poëtae Christiani. Accessit sub finem Index tam Latinus, quam Germanicus.* Weinrich összeállításának több mint hatszáz poétától – akiknek sem a nevére, sem a műveire nem hivatkozik – származó frázisanyaga egyaránt elősegítette a választékos beszédet, a latin és az anyanyelven írandó költészeti gyakorlatokat, köztük a természetleírásokat éppúgy, mint az időjárásról vagy az évszakokról szóló versek készítését.¹⁰³

A korábbi költészeti anyagot és a 17. század első két évtizedében rendelkezésre álló kompendiumokat behatóan ismerő Gruterus saját verseinek gyűjteményéből sem hiányoznak a divatos témák, így az évről és az évszakokról szóló rövidebb-hosszabb munkák. Az *Aestatis, Anni, Autumni, Hyemis* című verseiben a hagyomány ismerete és változatos imitációja mellett Gruterus törekedett előtérbe helyezni az évszakok szoros kapcsolatát és közös lényegét, az *inconstantia* tényét. Így vitette előre a nyárban az őszt, az őszt leírásakor élt a tavasz párhuzamával, míg a tél magába foglalja a nyár, a tavasz és az őszt teljességét. Maga az egész év Gruterusnak az eltelt idő és a jövő gazdag, betegséggel teli vagy egészségben töltött éveinek együttese, s legvégül a halál éve.¹⁰⁴

A különféle eszmei tartalmakkal telíthető, a költészet oktatásában előtérbe helyezett „örök” év- és évszaktéma nem csupán házi feladat volt generációk sorának, hanem kihívást is jelentett tanároknak és diákoknak egyaránt. Példaként elsőként említem

102 A kiadványból a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában négy példány található (1632: Bar. 9341; 1652: Bar. 9358, 9359; 1674: Bar. 9206), köztük az 1632-ben Lipcsében megjelent kötetben a győri jezsuiták Nagyboldogasszony társulata könyvtárának bejegyzése olvasható 1730-ból: „Seminarij Jaurin. BVM in coelos assumptae A° 1730”. További jezsuita frázisgyűjtemény pl. Joannes BUCHLERUS, *Thesaurus phrasium poetarum*, Amsterodami, 1650.

103 Melchior WEINRICH, *Aerarium Poeticum* [...], Frankfurt/M., Götz, 1677, De anno: 727–735; De quatuor anni partibus: 736, Ver: 736–741, Aestas: 741–743, Autumnus: 743–744, Hiems: 744–747.

104 Janus GRUTERUS, *Bibliotheca exulum, seu Enchiridion Divinae Humanaeque prudentiae*, Frankfurt/M., L. Zetzner Erben, 1625, 35, 69, 102, 376–377.

meg a jezsuita Johannes Bisselius (1601–1682) két, a tavaszról és a nyárról szóló elégiáit összegyűjtő, rézmetszetekkel díszített közkedvelt munkáját, melyek nem hiányoztak a magyarországi jezsuita könyvtárakból sem.¹⁰⁵ Folyamatosan újabb és újabb változatok készültek, melyek később gyakran mintaversként szolgáltak. Ilyen volt például Jacob Masen már említett *Annus* (1645 előtt?, 1654 előtt?) című, négyrészes évszakverse. Masen olyan természetleíró elégiát írt az évről, melyben – mint az elegia példaversek közös bevezetőjében összefoglalta – csaknem fictio és figurák nélkül lehet körülírni a tárgyat, ugyanakkor más témáknál sokkal nagyobb mértékben lehet élni az imitációval és lehet díszíteni a leírást. Ezt a témát éppen a megvalósítási lehetőségek gazdagsága miatt ajánlotta oktatási célokra.¹⁰⁶ A hosszú vers margóján – didaktikus céllal, eltérő betűtípussal – a verssorok tartalmának rövid, címszerű összefoglalása olvasható (például a tavasz leírásánál: „Hiems fugiens. Zephyri flantes. [...] Virentia prata. [...] Horti florentes. [...] Aves varie modulantes. [...] pisces varii.” 75–81). A mitológiai alakokkal telített elégiában minden évszak leírása a rá jellemző csillagászati konstelláció bemutatásával kezdődik. A vers „eseménytelen”, leíró jellegű, kizárólag az adott témához tartozó „dolgokat” (res) veszi számba a kívülálló pozíciójából. A harmonikus, idilli hatást keltő megfogalmazásban jól felismerhető az antik előképek, az imitált sorok és a humanista-jezsuita költészettani elképzelések alkalmazása. Nyomon követhető Jean Tixier, Nicolas de Nomexy, Melchior Weinrich és mások munkái vonatkozó részeinek ismerete, kimutathatók az antik-humanista költemények kiemelt, átimitált, aemulált sorai és az évszakokra vonatkozó topikus jelzők.¹⁰⁷ A költeményben Masen példa értékű gyakorlatban mutatja be a *Palaestra eloquentiae ligatae* második kötetében részletezett *elegiaca poesisre* vonatkozó előírásait. Az *Annus*-verset olyannyira mértékadónak tartotta, hogy már a harmadik, *De forma cultuque sermonis elegiaci* című fejezetben hi-

105 Johannes BISSELIUS, *Elegiae seu deliciae veris*, Ingolstadt, 1638; ugyanennek második kiadása: Uő, *Vernorum libri tres, quibus deliciae veris describuntur*, München, C. Leyser, 1640; nyárról szóló elégiái: Uő, *Aestivorum libri tres, quibus deliciae aestatis describuntur*, München, N. Heinrich, 1644. Ennek a nyárról szóló verseskötetnek egyik példányát (BEK Bar. 09572) 1651-ben a szepesi jezsuiták bírták (possessor a címlapon: „Coll: Soc: Jesu Scepusij 1651”), majd a kötet átkerült a nagyszombati jezsuita könyvtárba (a dedikáció kezdetén bejegyzés: „Catalogo Librorum Collegij Tyrnaviensis inscriptus”). A „Bisselij Deliciae Veris” kötetleírás az 519. tételszámon olvasható a kassai, 1660 júniusától vezetett jezsuita könyvtárkatalogus humanistae szakában. *Catalogus Librorum Collegij Cassoviensis Societatis Jesu Ab Anni 1660 Junio*, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 23, nr. 519. Vö. még Wilhelm KÜHLMANN, *Zwischen Adaptation, Integration und Revokation Deutsche Schwankliteratur (J. Pauli) in der Jesuitenlyrik des Johannes Bisselius (1601–1682) = Aemulatio*, ed. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin–Boston, W. de Gruyter, 2011; Uő, *Fiktionsironie und Autorbewußtsein in jesuitischer Barocklyrik: Zu Johannes Bisselius SJ (1601–1682) Deliciae Veris (1638, 1640) = Norm und Poesie: Zur expliziten und impliziten Poetik in der lateinischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hg. Beate HUNTZEN, Berlin, De Gruyter, 2013, 163–182.

106 „Ad lectorem praemonitio. Alterum Elegiaci carminis genus accedimus, quod jucundum sive amoenum, ex rerum praecipue descriptionibus graphice usurpatis, appello. [...] Quae causa fuit, ut fere sine fictionibus ac figuris illustrioribus incederem, quo breviori Annum periodo circumscriberem, magisque imitabilis hujus artis candidatis figerem gressus. Sed neque frequens usus hunc in descriptionibus ornatum postulat.” MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet), II, 74–104, itt: 74; Uő, 1682–1683, *i. m.* (91. jegyzet), II, 74–104, itt: 74.

107 Mindezt érdemes lenne önálló tanulmányban bemutatni.

vatkozott rá, és elővételezte ismeretét.¹⁰⁸ Az ötödik fejezetben részletezett *ratio imitandi* négy szabálypontját is következetesen érvényesítette a versben.¹⁰⁹

A három magyar vers megértése szempontjából sem mellékes, hogy a különféle transzformációs technikák elméletének és gyakorlatának kiváló ismerőjeként és megfogalmazójaként,¹¹⁰ a műfajok közötti transzformációk gyakorlati művelőjeként Masen azt is bemutatta, miként lehet egy természetleíró elégiát, például az évről szóló elégiát, részekre bontani, s más műfajú és tárgyú költeményben átalakítva felhasználni. A *Palaestra eloquentiae ligatae* második kötetében Masen megjelentette saját minta-ódáit is. Ezek közül a negyedik, Krisztus feltámadásán örvendező ódába (*Ode IV. Soteria sive Epicinio. Quo Christo resurgenti applauditur*) beépített egy, a műfajnak és versmértékének megfelelően transzformált leírást az újjászülető, győzedelmes és örömmel teli tavaszról („Verni temporis descriptio”), mellyel Krisztus feltámadásának dicsőségét kívánta kihangsúlyozni.¹¹¹

Különbségek és rokon vonások a három versben

A három 17. századi magyar vers lehetséges közös forrásvidékének körülhatárolása után érdemes figyelmet fordítani a közöttük megfigyelhető alapvető, a megformálás módjában is nyilvánvaló különbségekre és a rokon vonásokra.

Zrínyi Miklósnál a Kovács Sándor Ivántól szerencsedalnak nevezett nyolc versszak (*Obsidionis Szigetianae*, III, 32–39) „egy szép török gyermek” által „ura hagyásából” szórakoztató szándékkal, kobozzal előadott betétdal. Ebben a részletben Zrínyi a megszemélyesített szerencsét megfosztotta a közismerten egyetlen állandó tulajdonságától, az állhatatlanságtól („Nem szakadsz el tülem, az mint vagyon hired, / Hogy állhatatlanságban van minden kedved.” III, 32, 3–4). Ez a szerencsetípus a Fortuna fölött uralkodni tudó ember humanista képzetére vezethető vissza. Ilyen például Leon Battista Alberti elképzelése, aki az ember erejébe vetett bizalmat hangsúlyozza Fortunával szemben: az embernek nem kell félnie tőle, hanem törekednie kell arra, hogy uralkodni tudjon rajta.¹¹² Niccolò Machiavelli Albertiéhez részben hasonló koncepciója szerint az embernek saját akarata szolgálatába kell állítania Fortunát.¹¹³

108 „Quod cum exemplo magis, quam longo doctrinae circuitu explicetur, vide Annum nostrum, ubi amoenioris poesios in distichis lineamenta duximus [...]”. MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet), II, 10.

109 „Nunc quemadmodum practice in Elegiaco carmine imitatio instituenda sit. videamus. Quatuor potissimum sunt, quae imitari liceat. 1. Materia seu res concepta. 2. Ornamenta materiae, seu modus ornate concipiendi. 3. Stylus sive elocutionis forma. 4. Ornamenta styli, sive figurae orationis. Per haec singula imitator incidere poterit.” MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet), II, 28.

110 Vö. például JACOB MASEN, *Speculum imaginum veritatis occultae*, Coloniae, 1664²; vö. KNAPP ÉVA, *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusán*, Művészettörténeti Értesítő, 50(2001), 199–220.

111 MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet), II, 393–396, itt: 395–396.

112 LEON BATTISTA ALBERTI, *Della famiglia libri IV = Uő, Opere volgari*, II, cura di A. BONUCCI, Firenze, 1844, Praefatio.

113 NICCOLÒ MACHIAVELLI, *Il Principe*, Rome, 1532, Cap. 25, Cap. 6. Vö. még: KLANICZAY TIBOR, *A fátum és a szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, 1947, 24–52.

Zrínyi Fortunája kapcsolatba hozható egy, a 16. századi emblematikában gyökerező Fortuna-típussal, a legyőzött, megkötözött szerencse gondolatával („De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz, [...] Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz.” III, 39, 1, 4). Ilyen ábrázolás található például Laurentius Haechtanus első kiadásban 1579-ben, Gerard de Jode hetvennégy számozott embléma-rézmetsetével megjelent *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című munkájában.¹¹⁴ Ez a népszerűvé vált mű ihlette Jacob de Zetter *Kosmographia iconica moralis*ának száz emblémáját¹¹⁵ és a Heinrich Oraeus által kiadott *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae* című emblémáskönyvet.¹¹⁶ Az utóbbi kiadványban a 47. és az 53. számú ábrázoláson látható egy-egy legyőzött Fortuna. Ezen kívül több, a bölcsesség legyőzi az állhatatlan Fortunát jelentésű ábrázolás ismert.¹¹⁷

Zrínyi az évszakok bemutatásával nyomatékosította a megkötözött, rabul ejtett Fortuna rossz cselekedetekkel szembeni tehetetlenségét: a tavasz áldott (III, 33–34), a nyár nyugodt (III, 35), az ős ajándékkal teli (III, 36) és a tél szívet gyönyörködtető (III, 37). A két török vitéz helyzetét párhuzamba állította az idilli évszakokkal: a császáruknál tisztességük, becsületük van, értékük nem fogyhat el, s jó lovukon és szablyájukon kívül szép szerelmessel is rendelkeznek (III, 38). A lábhoz kötözött szerencse képe itt lényegében keretbe foglalja az évszakok leírását (III, 32, 39); a rabul ejtett Fortuna az élet mindennapi örömeinek a biztosítója.

Míg Zrínyi szerencsedalában egyetlen mitológiai utalás sincs, Listius a szerencse Zrínyinél megörökített alapvető tulajdonságát (állhatatlanság) verscímébe emelve, erősen mitologizáló verset írt. Az összesen 90 négy soros strófából álló költemény önálló versként jelent meg a *Magyar Mársban*.¹¹⁸ A *Cladis Mohachianae* szövegutalásaiból¹¹⁹ és a vers eposzéval azonos mitológiai apparátusából talán nem elhamarkodott arra gondolni: lehetséges, hogy a szerző nagy terjedelme vagy a Mohács-eposztól eltérő

114 Laurentius HAECHTANUS (LORENZ VAN HAECHT-GOITDSENHOEN), *Mikrokosmos, Parvus Mundus*, Antwerpen, 1579, nr. 22; további kiadások ugyanitt: 1589, 1592, 1613; másutt megjelent kiadás: Arnheim, 1610. A mű német kiadása: Jacob DE ZETTER, *Speculum virtutum et vitiorum: Heller Tugend und Laster Spiegel*, Frankfurt/M, 1619, 1644.

115 Jacob DE ZETTER, *Kosmographia iconica moralis*, Francofurti, de Bry, 1614.

116 *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae*, editae Henrico ORAEO, Francofurti, Zetter, 1620.

117 Lásd például: Petrus COSTALIUS (Pierre COUSTAU), *Pegma, cum narrationibus philosophicis*, Lugduni, M. Bonhomme, 1555, 171.

118 RMKT XVII/12, 460–470.

119 Listius gyakran emlegeti Fortunát a *Magyar Mársban*. Vö. TARNÓC, *i. m.* (10. jegyzet), 149–153. Listius egyúttal tudatában volt az eposz eseményeitől gyakran „elkalandozó” cselekményvezetésének: „Töb dichéretiről, nem szükség ehzeokról, Musám tovább beszélge, / Az Historiának, és rövid voltának, szükség azért hogy kedvess, / Továbbis dolgozhoz, s kezdet irásodhoz, méltó azért tekengess.” LISTIUS, 1653, *i. m.* (2. jegyzet), 3. rész, 33; „Ennek békét hadgyak, intermediumnak, mondá Musám tanáchlom, / Téry a föl tött chélhoz, és kezgy a dologhoz, mert már ideje vallo, / Magyar Lajos Királyt (aki halált talált) Rhythmusidra ayánlom.” *Uo.*, 4. rész, 42; „Nem nyuitom hoszszára, a Historiámra, mivel hogy kel vigyáznom / Noha sok példákról, s más történt dolgokrol, lehetne most irasom, / De szükség pennámhoz, s nyullyak Rhitmusimhoz, s elmém tovább ballagjon.” *Uo.*, 7. rész, 83; „A’ maradgyon abba; hogy Historiámra, tovább szükség ballaghjak, / Utolso vesztéről, s szörnüy estéről Nemzetünknek hogy szollyak, / Int el-kezdet dolgom, legye[n] arra gondom, s felellyek rhythmusimnak.” *Uo.*, 11. rész, 126.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

verselése miatt nem dolgozta bele az eposzba a verset. Ezt sejteti maga Listius is az olvasónak címzett előszóban, amikor így indokolja a vers megírását: „Az szerencének pedig állhatatlanságáról nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh őket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végtére forgo kereke alá ezen harczon taszította”,¹²⁰ azaz ráirányítja az olvasó figyelmét a vers és az eposz közötti kapcsolatra.

Listius eredetileg – Zrínyihez hasonlóan – betétversnek szánhatta a szerencse-verset. Amikor mégsem tudta „belehelyezni” a terjedelmes Mohács-eposzba, a vers első két szakaszában fontosnak tartotta visszautalni az eposzra, s hogy összekösse azzal, itt is röviden „összefoglalta” annak tartalmát.¹²¹

Zrínyi évszak-Fortunájától eltérően Listius – a mohácsi csatavesztés előszóban jelzett Fortuna vonatkozásának megfelelően – nem a rabságba ejtett, hanem a szabad, öntörvényű, megszemélyesített szerencséről írt. A szerencse legfőbb sajátossága nála a folyamatosan hangsúlyozott közismert toposz, az állhatatlanság.¹²² A szerencse folytonos változását, állhatatlanságát megjelenítő forgó kereket – Zrínyi évszakleírásait ismerve – Listius sajátos invencióval az évszakok állandó változásával állította párhuzamba. Mivel jól ismerte a mitológiát, tudta, hogy az évszakok eredete és változása Proserpina történetéhez kötődik,¹²³ s az ő alakjának említésével kapcsolat teremthető az állhatatlan Fortuna és a „tündérkedő” Proserpina között.¹²⁴ Minderre azért volt szükség, hogy Listius saját Fortuna-versét (Zrínyihez hasonlóan, de egészen más koordináták között) az évszakok leírásával folytathassa. A Fortuna-téma – ugyanúgy, mint Zrínyinél – Listiusnál is keretbe foglalja az évszakok leírását (3., 59. versszak), majd ezt követően a 60. versszakról – messze távolodva az évszaktematikától – Fortuna történelmében megnyilvánult „tetteinek” bemutatásával folytatódik a vers mindaddig, amíg el nem ér a magyar történelemben sorsdöntőnek bizonyult mohácsi csatáig.

Zrínyi szerencse-betét-dala Esterházy Pálnál *Az fülemile énekének magyarázatyában* (17–40. sor)¹²⁵ elvesztette egyrészt a betétdal, másrészt a naptári évet bemutató évszakvers jellegét. A megkötözött szerencse itt a fülemüle lábához kötözött megszemélyesített alak, s Esterházy – a vers, azaz a „verseket mondó” fülemüle igénye szerint – a vonatkozó részben mindössze egyetlen konkrét évszakot (nyár) nevez meg. A Zrínyi-imitáció lényege ebben a versben a szerencse egy sajátos alakváltozatának bemutatása. A versrészlet sem év-, sem évszakversként nem értékelhető, így a továbbiakban nem foglalkozom vele.

120 RMKT XVII/12, 267.

121 *Uo.*, 460.

122 Vö. „constans in levitate sua” (Ovidius), „in ipsa sui mutabilitate constantia” (Boëthius). KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 101(1997), 470–507, itt: 506.

123 Vö. pl. OVIDIUS, *Metamorphoses* V, 341–571; CLAUDIANUS, *De raptu Proserpinae; Hyginus Mytographus*, fabulae 146.

124 Fortuna egyik attribútuma a folyamatosan változó Hold, melyet némely ábrázoláson a kezében tart, így például Joannes Alexander Loener nürnbergi rézmetsző egyik lapján. Lilius Gregorius Gyraldus oktatás számára is ajánlott összes művében számba véve Proserpina antikvitás óta emlegetett tulajdonságait és Marcus Terentius Varróra hivatkozva írja „Prosepinam lunam esse voluit”. Lilius Gregorius GYRALDUS, *Opera omnia* [...], Tomi duo, Basiliae, Th. Guarinus, 1580, I, 196.

125 RMKT XVII/12, 557–564, 802.

Az *esztendőnek négy részéről való ének* szövege jelenleg összesen három autográf kéziratból ismert: egy 1656 körüli füzetből, mely egyedül ezt a verset tartalmazza,¹²⁶ az 1656-ban készített vers-szerkesztményből¹²⁷ és az 1670-ben készített versgyűjtemény második részéből.¹²⁸ Az utóbbiban Esterházy a költemény négy részét önálló címeken, egymás után, mint négy külön verset illesztette be: „Az könyvnek második része kiből vannak ezen énekek Ugymint. 1 Az kikeletről. 2 Nyárrol. 3 Öszről. 4 Télről.”¹²⁹ A vers sajátos szerkesztmény Listius *A' szerenchének álhatatlanságáról* című költeménye felhasználásával, néhány távoli utalás¹³⁰ kivételével azonban teljesen hiányzik belőle Fortuna alakja. Az évet írja le az évszakok egymást követő, összesen 48, négysoros strófából álló bemutatásával, melyben mindegyik évszakra azonos számú, az év hónapjainak számával megegyező 12–12 szakasz jut. Végső változatában, az 1670. évi ultima manus állapotban, a költemény már nem egyetlen versként, hanem négy, egymást követő, önálló címmel ellátott évszakversként jelenik meg.

Bár Esterházy ismerte a Zrínyi-mintát, ez minden valószínűség szerint nem, vagy csupán nagyon távolról befolyásolhatta a vers megalkotását. Nehezen képzelhető el, hogy Esterházy Zrínyi betétversének megfelelően „visszaállította az évszak-dominanciát”¹³¹ Egyrészt azért, mert Zrínyi nem évszak-, hanem szerencseverset írt, melyben az idilli évszakeírásokkal kívánta példázni a megkötözött szerencse tehetetlenségét. Másrészt Esterházy elszakadt a listiusi mintától, hiszen verse nem szerencsevers, és végső változatában nem az évet, hanem önálló címeken a négy évszakot mutatja be.

Zrínyi egyéni invenciója, a megkötözött szerencse képének és az évszakok leírásának betétversben történő összekapcsolása Listiusnál egy önálló, a Mohács-eposzról elkülönített, mitologikus elemekkel telített, Fortuna alakját közismert attribútumainak felvonultatásával bemutató vers első részében (3–59. versszak) köszön vissza. Esterházy – Listiust követve – Fortuna alakjának kiiktatásával először az évről (1656 előtt) komponált költeményt, amit később négy, önálló címmel ellátott évszakverssé (1670) alakított át.

A 17. században egyaránt divatos két téma, a szerencse¹³² és az évszakok¹³³ közül a három versben az évszakok leírása a közös összetevő. Az évszaktéma¹³⁴ – a korábbi

126 Címe: *Az Esztendőnek négy részéről ualo Enek*. A 23 lapos füzet a végén csonka, a versből a 47–48. két befejező versszak hiányzik.

127 Címe: *Fraknoi Grof Esterhas Pál énekinek első része, MDCLVI esztendőben*. Az év-versnek itt nincs külön címe, a 17–42. oldalon található.

128 Címe: *Fraknai Grof Esterhas Pál énekes könyvei, kik négy részbe foglaltanak. Az MDCLXX esztendőben*, A vers itt a II. rész 1–16. oldalon található.

129 RMKT XVII/12, 547–557, 796–797, 801.

130 „Tugya Vadászatban szerencze találmány”, „Változandóságát az gyarloság érzi” [ti. az időnek változandóságát], „Az mit éppéttünk nyáron mind el bontya” [ti. Aelos].

131 Kovács, *i. m.* (18. jegyzet), 33.

132 Vö. KNAPP, *i. m.* (122. jegyzet).

133 Egy kizárólag évszakverseket tartalmazó 20. századi antológiában például az antikvitást nyolc, a középkort kilenc, a 16–17. századot tizenkét vers reprezentálja: *Négy évszak: Versek az örök természetről*, vál., szerk. KORMOS István, Bp., Európa, 1968.

134 A téma iránti aktuális érdeklődést bizonyítja például egy 2012-ben az Éden Művészeti Hálózat által

fejezetek tanúsága szerint – szorosan hozzá tartozott a kor iskolai tananyagához. Mindhárom szerző bizonyosan olvasott latin nyelvű év-, illetve évszakverseket tanulmányai alatt, és házi feladatként, a jezsuita iskolai gradusok keretében – szintén latin nyelven – írhatott is ilyen költeményeket.

Kapcsolatok a neolatin költészettel

A három versből kettőnek saját címe van, de csupán Esterházy címadása őrzi a hagyományos „de quatuor temporibus anni” kifejezés magyar megfelelőjét, *Az esztendőnek négy részéről való ének* formában. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Zrínyi vagy Listius ne ismerte volna az antikvitásig visszautaló, rögzült szóösszetételt. Ők azonban – ellentétben Esterházyval – nem egyszerűen év- vagy évszakverset, hanem funkcionizált évszakverset írtak, s egy korukban és társadalmi közegükben közismerten hálás és divatos témát „emeltek be” az ugyancsak hálás és divatos Fortuna-tematikába. Zrínyi a megkötözött, Listius az állhatatlan Fortuna bemutatására használta fel az évszakok leírását, s megoldásaik egyaránt rugalmasan igazodtak a két ellentétes Fortuna-képhez. Míg Zrínyi és Listius elszakadt az évszakok egyszerűbb, „iskolás” ízű, leíró jellemzésétől, Esterházy éppen egy ilyen megoldást választott. A 17. század közepén mindhárom költői variációnak megvolt a létjoga.

Mindhárom szerző tudatosan, a begyakorolt iskolai feladatok révén automatikusan fogadta el, hogy az évet természetleírásban, az évszakok elfogadott sorrendjében (tavasz – nyár – ősz – tél) szokásos megverselni (Erasmus, Tixier, Nomexy, Weinrich). Mindhárman egy, az antikvitás óta használt nagy erejű képpel, a tavasszal kezdik a bemutatást, éppúgy, mint a korabeli szövegkiadásokban Vergiliusnál vagy Horatiusnál olvasható. A tél erejét legyőző tavasz és az Aquilót (Boreas, északkeleti szél) felváltó Zephyros (Favonius, nyugati szél) költői toposzának használata mellett érzékelhető a megszemélyesített szelek mitológiai képének távoli ismerete is: míg Aquilo kagylóval trombitáló zord, köpenyes férfialak, Zephyros egy, a palástjában virágokat hozó fiatal fiú.

A versekben az évszakok bemutatása – a tankönyvek ajánlásait (pl. Pontanus, Masen) követve – leírás (természetleírás) keretében történik,¹³⁵ amelyben a költő és általában az emberi alak kívül marad a vers határán. E megoldás követése biztosította, hogy a vers kellemes és gyönyörködtető (suavitas, Pontanus) legyen, illetve kellemes dolgokból szár-

kiírt, a „Négy évszak versei” című verspályázat, melyre tizennégy éves kortól lehetett nevezni. A pályázati kiírás szerint évről (azaz a tavasz–nyár–ősz–tél együtteséről) szóló verseket, valamint egy-egy évszakra írt önálló költeményeket lehetett beküldeni. Vö. még: *Die Jahreszeiten in Dichtung, Musik und bildender Kunst: Ein Kunstbrevier für Liebhaber*, hg. von Herbert ZEMAN, Graz–Wien–Köln, Styria, 1989.

135 Esterházy Pál versei közül Bán Imre a leíró költeményeket tartotta legsikerültebbeknek. Ezt a vélemlényt osztja Tarnóc Márton is az évszakverseket említve. Ennek oka elsősorban Esterházy iskolai költészettani gyakorlottságában kereshető. BÁN Imre, *Esterházy Pál = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 200–201, itt: 201; TARNÓC, *i. m.* (10. jegyzet), 154–155.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

mazó kedvességet sugározson („Jucundum sive Amoenum”, Masen), megnyugtató hangvételben. A természetleírásokban szinte kötelezően ajánlott harmónia és idill biztosítéka a praeceptum-irodalom és a költészettani segédkönyvekként használt kiadványok beható ismerete volt. Ugyanezek közvetítették a téma felhasználható toposzkészletét is. Példaként mindössze egyetlen, az antik hagyományból származó, a 17. században közkedvelt fordulatra hívom fel a figyelmet. Listiusnál a tél leírásának elején és végén olvashatók a következő sorok: „Valamit nyár termet a’ tél megh-emésztí” és „A’ mit nyárban épét chak hamar el-bontya”.¹³⁶ A megfelelő sorok Esterházynál – szintén a tél leírásának elején és végén – „Az üdö mindent hoz, de megént el vészi” és „Az mit éppétettünk nyáron mind el bontya”.¹³⁷ Az egymást követő évszakok és évek közös jellegzetességét, a folyamatos változást érzékeltetni kívánó sornak lényegileg megfelelő kifejezés nem hiányzik Masen *Annus* verséből sem: „[...] volucris rota vertitur anni”.¹³⁸ A fordulat, mely az idő és a változás folytonosságát kívánja érzékeltetni, Seneca egyik tragédiájában a „[...] volucris die Rota praecipitis vertitur anni” alakban olvasható.¹³⁹ Az évre vonatkozó, jól használható kifejezések között Tixier az év „praeceps” (siet, rohan) tulajdonságát jellemezte ugyanezzel a Seneca-idézzel,¹⁴⁰ míg Weinrich *Aerarium*ának *De Anno* című részében a „Volubilis anni tempora” kifejezés utal rá.¹⁴¹

Az évszakversek toposzkészletéhez szorosan hozzá tartoznak a mitológiai alakok és helyek. Ezt az eszköztárat bőségesen igénybe vette Listius a szerencsevers évszakokat leíró részében, és ennek nyomán Esterházy is felhasználta. A mitológiai alakok száma a két költeményben összesen harminchárom, ebből tizenegyet csak Listius szerepeltetett. A mitológiai „földrajzi” helyek száma ennél jóval kevesebb, összesen nyolc, melyből hármat csak Listius használt. Ha összevetjük ezeket egymással, nyilvánvaló, hogy Listius érezhetően törekedett a különleges, ritkábban előforduló mitológiai alakok (pl. Arabus, Chloris, Haimon, Triptolemos) és helyek (pl. Chirra, Dorceus, Libitris [= Leibethra]) versbe szövésére, mivel valószínűleg választékosnak tartotta az ilyen említéseket. Ezekben a „különlegességekben” Esterházy vagy nem lelte örömét, vagy kevésbé volt jártas a mitológiában, ezért esetenként más, egyéni megoldásokra törekedett: nála például a darvak „Hámon” forrása helyett a „Förtő forrásához sietve röpülnek” (23. sor).

Masen, Listius és Esterházy nyarat leíró vers-részében a következő mitológiai kifejezések találhatók:¹⁴²

136 RMKT XVII/12, 466, 209, 232. sor.

137 *Uo.*, 557, 145, 188. sor.

138 MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet), II, 104.

139 SENECA, *Hercules furens*, Act. I, 179–180; vö. HORATIUS, III, 28, 6: „ac veluti stet volucris dies, / Parcís deripere horreo / Cessantem Bibuli consulis amphoram”. A kifejezés párhuzama Joachim Camerariusnál *Saxonica ad amicos Witebergenses* című versében: „Quam nihil humanis certum est in rebus, et harum / Instabili volucris vertitur axe rota”. *Delitiae*, ed. GRUTERUS, *i. m.* (101. jegyzet), II, 40.

140 „Annorum varia observatio – Praecepta – Seneca, Volucrique die Rota praecipitis vertitur anni”. TIXIER, *i. m.* (96. jegyzet), 58.

141 WEINRICH, *i. m.* (103. jegyzet), 727.

142 Félkövérrrel jelzem a három szerzőnél egyaránt előforduló mitológiai kifejezéseket. Aláhúzással emelem ki Listius és Esterházy nyárleírásának közös mitológiai elemeit.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

Masen (összesen 33)

Lernaeus
Phoebus
Nemaeus
Flora
Nympha
Nereis
Nais
Alcides (Alcaeus)
Achelous
Daulias
Ceres
Triptolemus
Tantalus
Zephyrus
Progne (Procne)
Titania
Mars
Jupiter
Thaumantias
Olympus
Chloris
Melissa
Aurora
Cecrops
Daedalus
Arachne
Pallas
Hesperus
Pyroeis
Thersites
Paris
Adonis
Mopsus

Listius (összesen 14)

Ceres
Cybele
Heliades
Pán
Triptolemus
Bacchus
Aristaeus
Alcionus (Alcinous)
Phoebus
Phaeton
Aeolus
Cybele
Apollo
Helicon

Esterházy (összesen 11)

Pán
Diana
Venus
Cupido
Aeolus
Phoebus
Phaeton
Heliades
Faunus
Icarus
Ceres

A mindhármuknál előforduló Ceresen és Phoebuson kívül Masen és Listius egyaránt versbe szötte Triptolemus alakját. Weinrich a nyár jellemzéséhez nagyrészt hasonló mitológiai kifejezéseket ajánl: Ceres, Etesia, Phoebus, Nemaeus, Auster, Flora, Hercules, Jupiter, Cynthus (Apollo).¹⁴³

143 WEINRICH, *i. m.* (103. jegyzet), Aestas: 741–743.

Az évszakok jellemzésére – a mitológiai kifejezésekkel ellentétben – nem volt szokásos bibliai kifejezéseket használni. Ezek Masen *Annus* verséből éppúgy hiányoznak, mint Tixier, Nomexy és Weinrich kompendiumának vonatkozó részéből. Ennek ellenére Listiusnál két bibliai eredetű kifejezés is található: a Gedeon szérűje Isten irgalmának érzékeltetésére (28. versszak) és Salamon király, a mezei virágok dicsérete kapcsán (39. versszak). A kettő közül Esterházy csak egyiket, Salamon király említését használta fel.¹⁴⁴

Mindez egyben bizonyítja: a versszerzők pontosan tudták, hogyan, milyen keretek között lehet – a költészettani előírásoknak megfelelően – az évről vagy az évszakokról természetleíró verset készíteni. Egyúttal abban is járatosak voltak, mire lehet „felhasználni” az év- és évszakeleírásokat. Az évet – a szövegek tanúsága szerint – háromféleképpen lehetett versbe foglalni: önállóan, az évszakok összefoglaló jellemzésével vagy külön-külön írva az egyes évszakokról. Funkciójuk kettős volt: a vers készülhetett önmagáért a természetleírásért (pl. Masen *Annusa*, Esterházy) vagy beépült más témájú versekbe (pl. Masen költeménye Krisztus feltámadásáról, Listius kikelet-leírása a Mohács-eposz 10. részének elején). Az utóbbi esetben az évszakok leírása funkcionálizálódott, a költői eszköztár részévé vált valami másnak az érzékletes bemutatására. Így Zrínyi és Listius a szerencsét jellemezte az évszakokkal, Masen pedig a tavasz leírását használta a Krisztus feltámadásán érzett öröm és dicsőség fokozására.¹⁴⁵

Az irodalmi hagyományozódásból és a költészettan ismeretéből származó össze-tevők áttekintése után érdemes feltenni a kérdést, mennyiben tért el, és egyáltalán eltért-e a kötöttségektől a három vers szerzője? A különbségekről részben már esett szó a versek összevetésében. A neolatin költészethez fűződő kapcsolatok áttekintése azt bizonyítja, hogy a 17. században a latin és a nemzeti nyelven írt, hagyományos témájú versek nagyrészt azonos, iskolában megszerezhető ismeretek alapján készültek, azaz nincsenek lényeges eltérések, ha a latin nyelvű évszakverseket együtt olvassuk a magyar természetleírásokkal.¹⁴⁶ Egyéni variánsok csupán korlátozott értelemben léteztek, még a leginkább önálló verselő, Zrínyi Miklós esetében is.

Zrínyinél megfigyelhető, hogy a nemcsak tanult, hanem ihletett költő mennyivel pontosabban, kitérők nélkül, hajlékonyan és biztos kézzel, a képzelet erejét is mozgósítva szövi a török apród dalába a pillanatnyi idill és a harmónia megteremtése érdekében az évszakok leírását. Az egy-egy évszakra átlagosan jutó mindössze négy sor nála jóval

144 Nincs rá magyarázat, hogy Esterházy miért éppen Listius Salamon királyt említő 39. versszakát ültette át kétszer, kétféleképpen a versébe: egyszer a tavasz utolsó négy soraként, Salamon király nevének leírása nélkül (12. 45–48. sor), másodsor az ősz 8. versszakaként (32. 125–128. sor) Salamon király nevével.

145 Zrínyi Miklós kéziratban fennmaradt, Izsák fia halálán kesergő verse ezeknek a társa, mivel a benne elhelyezett tavaszleírás írói eszköz a megnyugvás eléréséhez, azaz a gyermek halálának elfogadásához. ZRÍNYI, NÉGYESY, *i. m.* (1. jegyzet), 357–359, 452–453; ZRÍNYI, KLANICZAY, *i. m.* (1. jegyzet), 1, 401–404; ZÖM, 250–252.

146 Vö. Wolfgang ADAM, *Die „wandelunge“: Studien zum Jahreszeitentopos in der mittelhochdeutschen Literatur*, Heidelberg, Winter, 1979.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 1. szám

sikerültebb képi világot jelenít meg, mint a terjengős, keresett mitológiai fordulatokkal élő Listius-féle leírás. Ugyanakkor a hármuk közül legkevésbé gyakorlott Esterházy Pál is képes volt érvényesíteni saját költői elképzelését és tudását az adott keretek között: nem csupán a saját birtokához tartozó Fertő-tó versbe emelésével vagy a Listiustól kölcsönzött strófák átszerkesztésével, hanem egyéni nyelvi leleménnyel is, amint azt egyik Listiustól merített és tovább variált sora tanúsítja: „Őszi tprüczkők szelíd ének szot haitannak”.¹⁴⁷

147 RMKT XVII/12, 554. Listiusnál: „Pthrüczkők utak körül ének szot haytanak”, *uo.*, 464.